

СУЧАСНІСТЬ

ЛИСТОПАД 1969 • Ч. 11 (107)

ГРИГОР ГАВРИЛЕНКО ТА ЙОГО
КРИТИКИ В ОЦІНЦІ А. ОЛЕН-
СЬКОЇ

В. ОДАЙНИК ПРО ВИХІДНІ ІДЕЇ
МОЛОДОГО К. МАРКСА

ДОКУМЕНТАЦІЯ З УКРАЇНИ:
ЛИСТИ В. ЧОРНОВОЛА І П.
СКОЧКА

УКРАЇНСЬКІ СТУДЕНТИ ІЗ США
ДО ПЕТРА ШЕЛЕСТА

«SUČASNIST» — NOVEMBER 1969
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

У видавництві СУЧАСНІСТЬ появилася збірка творів

Альбера Камю

СПРАВЕДЛИВИ

в перекладі Оксани Соловей

Збірка містить, крім п'єси цієї ж назви, три есеї і одне оповідання.

Ціна книжки 2.— дол. або відповідна сума в перерахунку на інші валюти.

Замовлення просимо слати на адресу нашого видавництва або на адреси наших представників.

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку
опублікувало в серії

«Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19

гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилася
в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай

ДО ХВИЛІ

Що діється на Україні і з Україною
Вступне слово Івана Майстренка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний плян відродження єдиної і неділимій Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіялістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаріату з дрібною буржуазією проти світового імперіялізму — Століпінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

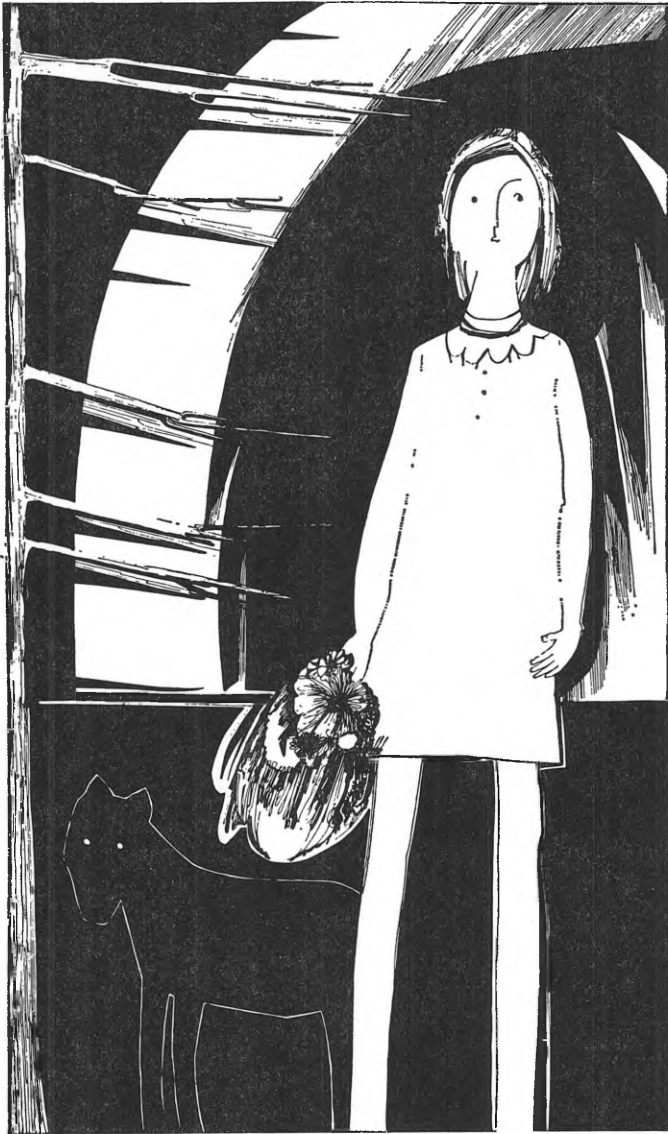
Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Research Corporation
875 West End Ave.
New York, N. Y. 10025, U.S.A.

СУЧАСНІСТЬ

Аркадія Оленська,
«Прохід»,
туш, 43 × 30,5 см.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИСТОПАД 1969 · Ч. 11 (107)
РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ
МЮНХЕН

ВИДАВНИЦТВО

Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

РЕДАКЦІЯ

Богдан Бойчук,
Вольфрам Бургардт (головний редактор),
Богдан Кравців,
Мирослав Прокоп,
Роман Рахманний,
Богдан Рубчак,
Володимир П. Стахів.

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади з журналу «Сучасність» дозволені тільки за виразним поданням джерела.

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ

«Sučasnist»,
P.O. Box 3461
London, Ontario
Canada

АДРЕСА ВИДАВНИЦТВА Й АДМІНІСТРАЦІЇ --
див. нижче, HERAUSGEBER

* * *

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

HERAUSGEBER

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.,
8 München 2,
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67),
Bundesrepublik Deutschland

GESCHAFTSFÜHRER

Roman Tymkewycz.

DRUCK

«Logos» GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19,
Bothmerstraße 14,
Bundesrepublik Deutschland.

Як першу сльозу,
 як засмученість першу,
 Зморене око й дитинство своє
 Сліпецький водир,

поводир, міхонша,

Що торбу і руку кобзарську несе,
 Що стає найдорожча йому над усе
 Лебійська засмерджена ноша.
 Звикає приймати на гостре плече,
 Приречене схнути й хилиться,
 Правицю, що душить, лама і пече,
 Врочисту кобзарську правицю.
 Стенувшись і зблідши зведеться хлопча
 І руки сліпої примари
 Покірливо візьме

й не скине з плеча

Того п'ятиперстого він пернача,
 Тієї руки-костомари.
 Обтяжений мудрістю, злом і жалем,
 Із серцем голодним і голим,
 Стає перед кожним народженим днем,
 Перед кожним новим видноколом,
 Стає й, тремтячи, прислухається він,
 Як, за сотні верстов і за тисячі гір,
 Минущі і неминучі,
 Надходять події прийдешніх годин,
 Зустрічі, люди та бучі.
 Гогочуть далеко страшні ярмарки
 В гопашній, безумній хурделі,
 Стлівають дороги,

вщухають стежки,

Розпадаються прахом оселі.
 Пробігають і зойки, й огні по юрбі,
 Що шляхами,

здрігаючись, лізе.

І багато вогнів заховає в собі
 Око каправе та зизе,
 Доки закритється в сліпоті,
 Наповнившись грузом доценту,
 І доки не стануть видющими ті,
 Дерев'яні орбіти струменту.
 ... І вкручуй у пісню,

як в плесо,

як в змрок,

Чорторії заюрені мозку!

Співай, як причинний,
крутись, як пророк,

Смердючий і злий недоноску!
Не слухай, як глухо скавчать уночі,
Доштату постелю рвучи й гризучи,
Голодні, обкрадені суки,
Віддавши щенята свої в лірачі
Учитись пісенної штуки.
Не слухай, як виють хурделі і пси,
Що вили і витимуть завше.
Пильнуй патериці,

торбину неси,

Бандуру від гроз заховавши.
Око, як близну свербливу, віддай,
І котре сліпе й недосліплене котре,
Потовчений в гамуз,

покручений вкрай

Безбатченку,

байстре

і лотре!¹⁷

— Ви, дядьку, до мене? —

озвався один.

— Кінчили?

— Рушаємо звідци?

— Зі всіх пирогів — тільки жменька крихтин,
Бач бо, які ненаситці!

— Пан-отче!.. Рушаймо!

Доріг не боюся!

Що я молодий і недужий?

Так що ж!..

Спитайте, пан-майстре, в оцих міхонош,
Чи вартий чого я й на що пригожуся.

Ми геть позмітаємо порох з шляхів
І пустимо наші дороги, як змії!..

Промовив якийся, і вії склепив,
Недоброю вільгістю зрошені вії.

— Ти прагнеш, водирю, доріг лірача?

Іч, спрага яка невиситима,

Дитино злидарська,

лихе потерча

З посохлими й злими очима!

Так нумо ж! — Сліпцям манівців вистача!

Ходім, недоноску, ходімо!

17 Лотр (польонізм) — хлоп.

Ходімо,
 несімо лукаве дання,
 Найлюбше моє,
 найдорожче,
 Неношене ненькою, скурве щеня.
 Ходімо — ганьба нас, як псів, виганя
 На зраду, неначе на прощі.
 Так згода?

Рушаємо в мандри удвох?
 Тремтиш і лякаєшся, хлопче?
 Зважай,

бо доскочеш таїн багатьох,
 Як серце, мов лапоть, протопчеш...
 Мій сину проклятий!

Хай ліпше заб'ю,
 Ніж візьму за неофіта!..
 Як тяжко рушати в дорогу твою,
 Двічі зраднику й двічі банито!..¹⁸
 Нехай... Добреду! Допалаю. Доп'ю!
 Спраго несамовита!..
 Ти знову в мені, непоборне страховище,
 Плюгава й нудна самоти суета...
 Ти чуєш?..

Невже ти б зі мною пішов іще,
 Нащадку замучених,

угле уривище,¹⁹
 Голодом вишкрябане з живота!?.
 А був би з тобою,

як матір із сином,
 З загнилим ще в матернім лоні синком...
 Постояв хвилину,

й пішов попід тином,
 І зник вдалині,
 вдалині за горбком...

Скриплять, розриваючи пута з лози,
 Насаджені задом на випнуті шкворні,
 Рипучі й робучі, чолаті вози,
 Неначе скарбівні гоночні.
 Роздувши драбки, мов огвари,²⁰ стоять,
 Віддавши на гендлі веселі,
 Пахнющу й барвисту, мов райдуга, кладь,
 Соки, плоди і зела.

¹⁸ Баніта — вигнанець.

¹⁹ Уривище — викидень.

²⁰ Огвара — здоровило, кремезний чоловік.

Купи травних і коштовних скарбів
 Вивалює, репнувши, бесаг,²¹
 Заради пихи

і для гендлю розкрив
 Господар, привівши для славних боїв,
 Вельможну твердиню на дужих колесах,
 Природні клейноди володаря нив,
 Державця на луках та плесах.
 Стоїть коло возу,

в брилі набакир
 Величаючись, як в авреолі,
 Воевода з левад,

хуторський багатир,
 Князь на стожаллі²² й в стодолі.
 Розгортає він груди, як браму, насилу,
 Бо м'язень на м'язня берем'я ляга.
 Просторо та повно гуляє по тілу
 Устояна добре,

хазяйська юха.²³

Розсунувши жили,

беруча гамула,²⁴

Пат'юками м'язні гарячі вгорта, —
 По шиї спливає,

на груди звернула,
 На клубах зачовгала, жирна й товста.
 Хазяїн вслухається:

тепло лоскоче

У м'ясо, у сало зав'язаний плин.
 Хазяїн м'якого й штудерного хоче —
 Чи баби, чи пісні.

Вслухається він —

Стогоном вовчим і клекотом орлим
 Сурмить над майданом владуций хосен
 У кожне зчорніле, роззявлене горло,
 Роз'ятрене з мляви, горілки й пісень.

Ось вона — пісня трактирів і лазень,
 Смугастих абахт і товарячих тирл!
 Горлай чи лупежник? Лабазник чи блазень?
 Мандрюха базарна чи багатир?

²¹ Бесаг — сакви, лантух.

²² Стожалля — місце, де становлять стоги.

²³ Юха — вульгарно, — кров.

²⁴ Гамула — густа рідина, густа юшка.

Щоб пісню, як бабу, обм'ять і обсмикать,
 Щоб висмоктать пісню, мов пляшку, мов хіть,
 Вже рта ворухнуться скоцюрблений
кікоть,
 Що вміє вчепитись, і ссати, і пить.

— А йди но сюди, галайдацька псявіро!
 Заробиш чи гріш чи з товчеником книш.
 Музику крути нам,
рипи нам на ліру,
 Співай, чортів старче, гучніш і бучніш!
 — Та ось вам і пісня, сліпецька зароба!
 Гукнули — й почула музика сліпа...
 І напнувся старий,
аж тече з-попід лоба,
 З повік, вкритих вразами, жовта ропа.
 Заверещала розхитана корба,
 І знявся, мов хмарка, над лірою пил,
 І смик вересливо поскубує,
корпа

Мотуззя костричене й кручево жил.
 Ящик дощатий виляскує глухо.
 Гунких дощечок верещання і стук.
 Ліра рипить — ярмаркова рипуха,
 З вереття висмикує зніділий звук.
 Ліра рипить — ярмаркова жебрачка,
 Жебруча тужільниця,
вірниця скрух.

Бреде, затинається, стогне заплачка,²⁵
 Стогнеш, заплачко? —

— Ух, ух!
 Горільчаний дух
 Оковити, варенух, запридух!
 Закривайте ярмарки,
 Наливайте нам чарки!
 Чарко моя, чепурушко,
 Тебе вип'ю я, моя душко,
 Тебе вип'ю я та не виллю,
 Люба чарка мені на похмілляю.
 Я з тобою, чарочко, погуляю,

²⁵ Заплачка — пригравання, музичний вступ до пісні.

Наче біла рибонька по Дунаю,
Бо я хлопець — чарці друг,
Добрий зух,
Ух!
Добрий зух,
І п'янюга, й волоцюга з волоцюг!
Шинкарочки, шинкарки,
Наливайте нам чарки!
Сало смажте, сало шкварте,
Виставляйте калачі,
І горілки повні кварта
Наточи, наточи!
Дай книшів, дай книшів,
Розбивай барила
Для хазяйської душі,
Хазяйського тіла!
Усі враз, усі враз!
Розгулялись дуки.
Б'ють в підкову, б'ють в обцас,
Садять в закаблуки.
Витинають гопака,
Розривають шати.
Моя ж доля вже така —
Піти й пригравати.
Ух, ух!
Ледь не спух
З тих бенкетів та наруг.
Клята доля, ой недоля, у старцюг!
Доля — злигодні мої,
Чом я десь не дів її!
Доброточки — хазяї,
Люди праведнії, милостивії.
Та простріть же ви руку даящу,
Та згляньтесь на душу пропащу,
Подайте на Отченаш, на обмоленіє,
На своє спасеніє.
Ой, майте ж, моя мамцю, жалість наді мною,
Над моєю нищотою,
Над моїм то каліцтвом довічним...
Не бачу ж я, мамцю, як праведне сонечко сяє,
Не бачу ж, моя квітю, як день Божий минає,
Не бачу, мамцю, як вечерок, моя квітю, примеркає.
А заслонило ж мені оченьки, заслонило,
Як кленовим листочком застелило.
Волів би я, мамцю, заробить,

Волів би я, квітю, заслужить,
Гірка моя, мамцю, зароба-заслуга...

І крутиться корба,
і ліра рипить,
Ліра рипить — ярмаркова рипуха.
Навколо принишкли, —
той мріє,
той слуха,

А той, обіпершись об воза, стоїть
Та й засинає поволі.

І близько
Присунулась тиша,
і чує сліпак,
Як гупає, впавши кудись на билисько,
Царициним іменем битий п'ятак.
Похнюпився дід і припав до струменту,
Та й слуха, як струни бреньять,
як із тьми
Спотикаючись, човгаючи чобітьми,
Хтось до нього задумливо плента.
Підійшов.

Зупинився.

Ступив ще на п'ядь.

Поволі схилився,
й долоня волога
Торкнулась лиця, як уміють торкати
Тільки допитливі руки сліпого.
— Хто це, питаю?..
Та хто це, питаю?

Товариш?..

На біса товариш мені!

Нехай він деінде...

Бо тут назитаю

І сам на гертиху та кунсо хобні...²⁶

— Я не товариш вам, діду,

й не недруг,

Хоч і приблуда сліпий між людей...
Ні датку собі, ні дівчат товстобедрих
Я не шукаю...

Ви, діду, ачей

Не перший десяток вакуете з лірою

²⁶ Сліпецькою «тайною» мовою — бо тут нажебраю і сам на горілку та хліб грошей.

І, поруч, присівши,
веде чоловік

Все далі своєї:
— Я вчився три роки
І очі склепились зогнивши.

Отак
Пішов придивлятись до світу,
безокий
Мандрований лірник, незрячий жебрак.
Я бачив багато й питаю не вперше,
Востанне?

Не знаю.

Знаю — не вперш.
Ти відаєш, діду, —

е всякі тверджі,²⁷
А сумнів, певне, найбільша з твердж.
Ламаюся в сумнів, як в браму обвалену,
Розкопую,

б'ю,
вивертаю її.

У кожну шпарину,
у кожну прогалину
Встромляю заюшені пальці свої.
Ти думаєш — так,
засурмивши у сурми,
Пройдеш крізь облоги, крізь мури й рови?
Ні!

Треба в страшні і розпачливі штурми
Кидати чорне ядро голови.
Маячня повсякденна,

шугання думок, наче струмнів,
Що дзвонять у скроні
та геть одлітають у мить.

Легко зломити голову —
важко зломити сумнів,

Здолати його і на горло йому наступить.
Порожнеча вирує так боляче й глухо.

Шалій ти!

Кругойдуче вагання засмоктує трупики душ!
Здолати! Продертись! Пробитися! Вийти!
Як муж, а не мученик...

Чуєш? —

Як муж!

²⁷ Твёрджа — твердиня.

Відповідай, перехожий!..

Невже безсоромно й довічно
По торжищу людському сумнів тягтиму я свій?!
І чоло скривавлено біле, —

тільки око кричить
дихавично,

Наче здавлений розпачем рот, закам'яніло блідий.

— Що для тебе ганьба?

Призвичаївся ти до потали!

Чекаю я, піду, — скажи мені правду на це!

Ти вже так натягавсь

і так вже тебе заплювали,

Що плюнути легко й самому собі у лице.

Неважко тобі відказать,

зпаплюженому жебракові,

Чий строк уже вийшов,

чий біль і затиш, і засох!..

Скажи, не лякайся —

на площі лишилися вдох.

Скажи,

що пророчі сліпці —

махлярі й горлаї ярмаркові,

Скажи,

що козацький співець —

кумедний тепер

скоморох...

Я знаю, —

зміняється світ,

і прадавні криваві пожари

На заграву іншу змінились —

то смалить кабанник

свиной...

Гей, діду, гей,

Не татарський ясир, а смердючі отари

Поганяє козак для торгових гостей.

І вовну овечу, ба хвіст навіть песій

Запакувавши в беремища пак,

Везе до вальощ,²⁸ до крамниць, до посесій

Хазяїн уважний, хаптурний козак.

Стинають діброви столітні, прегарні,

Рубають гетьманський освячений дуб,

Корягу дубову везе до чинбарні,

Щоб ремінь чинили, козак-живолуп.

²⁸ Вальбша — сукновальня.

Шкуру та ремінь, на юхт і сап'яни
 З лицарського друга, коня-румака,²⁹
 З волів круторогих, чумацької шани,
 Здирає і лупить козацька рука.
 Щоб скло для карафок топити,

на гуті

Предковецькою кров'ю заллятий пісок
 З боїща старого, зі схова кісток
 Козацтво взялося возами тягнути.
 Вивозять і праху дідівського корх,
 І тіло внучаче слабе та некріпле!
 Він землю дідів, як пісок, пересипле,
 Отой всевладущий, ненайдний торг!
 Я чую —

реве, роззявляючись, черес
 І кожен ячить перепроданий морг!
 Я чую —

заходиться мірницький вереск, —
 То гонять пісні, наче вівці, на торг...

. . . . .

— Бодай би не згадувать скрухи і туги,
 Бодай би не згадувать муки й гріхи,
 Бодай би не згадувать темні шляхи
 Великого світу й Великого Лугу!
 Путі твої куряні відаю я,
 Великий мій Луже,

дикий мій Луже,

І вітром твоїм виповнялось недуже
 Серце базарного горлопая.
 Ще був водирем,

і з дідком голомозим

На жебри ходив, на кобзарське вчення,
 Коли величався у Глухові Розум,
 Оте нерозумне й бучне гетьманя.
 Розбито Батурин,

занедбано Глухів,

Ще куряться крокви сплюндрованих гард...³⁰

Я чув брязкотіння рушниць,

алебард,

Тупіт невгавний муштрованих рухів.
 Я чув, як ридав недолугий Калниш,
 Рвучи на кибитці суху рогожину,

²⁹ Рума́к — аргамак.

³⁰ Га́рда — козацьке селище. (Сплюндрованих виправлено із сплюндровані — В. К.).

й проклясть Україну,
 Й простить Україну, де порох і тиш...
 Я чув, як молився про помсту і звагу,
 Над лезом склонившись, Мельхиседек,³¹
 Благословивши похмуру звитягу
 Залізнякових завзятих дейнек.
 Я чув, як багаття гриміли у Кодні,
 Як репало тіло, узате в бичі...
 Сьогодні ж...

Наслухався добре сьогодні...

Мовчи, юродива примаро, мовчи!..
 Ти ж, серце нікчемне, старого не згадує,
 Лягай у свій мудрий і зважений лад,
 Не втягує збентежені мислі у зваду,³²
 Вони бо пройшли через тисячі звад.
 Мені недалечко лишилось до гробу,
 Та мовлю, вмираючи:

благословен

Більший над чвари козацький хосен,³³
 Господаря чесного чесна зароба.
 Бо й справді міняється світ і діла,
 Й пасуться отари на вигонах Кодні.
 Збирай же, козаче, дари ті природні,
 Що їх Україна тобі віддала!
 Солодку пшеницю,

пекучу салітру,

Розсипчасту рибу

і мед-липовець!

Розкрито країну для доброго вітру,
 Що зела заплоджує, втіху сердець!
 І радісний вітер, свиріль трудолюбства,
 І дощ-теплодай, танцюристий моцар,³⁴
 Розміє криваві сліди братогубства,
 Розві ману недокінчених чвар.
 Дивись —

козаки, трудолюбці смиренні,

Виходять, забувши про чвари й сварки...
 — На торжища йдуть!

а хіба ярмарки

³¹ Мельхиседек — Значко-Яворський, що за переказом, благословляв гайдамацьку зброю.

³² Зва́да — суперечка, прія.

³³ Хосе́н — користь, вигода.

³⁴ Моца́р — міцний хлопець.

Не чесніші за підступи й зради воєнні? . .

Тишина.

І принишкли сидухи.

Ятки ярмаркові

Загрюкали лядами.

Втишився торг.

— Який то солодкий буде козакові
Зароблений спокій, не взятий на борг!
Незрячий, а бачу —

імла на покрівлі

Спадає, мов курява з неба тонка.

Щаслива утома,

догода торгівлі

Вгамує стурбований сон козака!

Утишились рухи земні,

а натомість

Схвильованим мислям являє свій вид

Єдина справдешня, німа нерухомість,

Ця істина світу,

цей істинний світ.

Всі рухи безкрайности прагнуть завершень

І, взявшись тільки,

в собі вже несуть

Передвічний непорух — останнє і перше

Начало всіх рухів, їх міру і суть.

Бо рух —

як струна, що, найвищим тремтінням

Пройнявшись,

не зносить його й застига.

Так мудрість приходить,

знаючість нага,

Народжена безуму лютим кипінням.

Так думка, що в льоті нестерпнім

шаліє,

Стає, досягаючи мудрости.

Так

В останнє майбутнє вступає козак,

Здолавши минулого злу веремію.

Подоланий

вихор минулого

вщух,

І я на дорозі вселюдській співаю

Про ярмарок світу, про діло і рух.

Що вічності силою свою сягає . . .

І тінь, як меч нещерблений і строгий,
 Рубає кожен шлях навідмаш і навпіл.
 Чудні і трудні ходять оболоки,
 Як постріл, пахне порох, дощ і тлінь.
 І клоняться ліси — вітри ідуть високі,
 І кругами втинають височінь.
 Високий вітер править вищий лет,
 Він заверта з перейденого кругу,
 Накреслює собі свою дорогу другу
 І прагне інших, нам незнаних, мет.
 І, може, я вернусь, щоб твій зганьбити зір,
 Те око виссане, уразище зловіще,
 І, може, поведе тебе твій поводитир
 На голе і глухе, як розпач, гробовище.
 І скаже дід, і скаже внук — Дивись:
 Глибоку вкопано у землю домовину...
 І дід в онуці не впізнає сина,
 Бо й сина був не упізнав колись.
 І ляжуть мертвяки, і встануть інші люди,
 Бо прийде час новий, і прийде люд новий,
 Що в творчій та чудній зненависті своїй
 Назве мене — підніжок і заблуда,
 А, може, скаже ще — сліпий і тощий скній.
 Що людям відповім?

Що темні й упокорені

Були супутники моїх блуденних літ?

Що всі живі шматки,

всі найдрібніші корені

Мені виривано з моїх пустих орбіт?

Що в зазубнях блукав, коли наскрізь проходив

Дорогами всіма і землями всіма?

Що весь видимий світ,

земні вагання й подив

Не билися, як птах, на поверхні більма?

Неправда це!

Бо вишкрябок очей,

Немов жадне зерно, збирає вільгість світу,

Росу усіх доріг

і зори всіх людей,

І не вгамовує жагу свою неситу!

Неправда це!

Нема кінця дорозі!

Останнього майбутнього нема!

Невже ж всі ми проходимо сліпма,

Чужі для нас невидимій тривозі?!

Тривого! Земна тривого!

Як не бачить тебе —

хай почуть,

Слухаючи дороги,

Що перед мене падуть!

Невже ж ти проходиш мимо?

Мої тропи минаєш невже?

Невже ж мені сонно і німо

Лежать на дорогах крижем?

Погнити в баюрищах серцю сліпого!

Блукає звалашена й темна земля.

А, може, могили — колиски живого,

Де б'ється в тривозі живе немовля?

А, може, в минулім прийдеши, дияволе?!

А, може, проклятий, — і це вже повік —

Всі вуха поглухли, всі вуха прогавили,

В могили заритий, майбутнього крик?

Невже збожеволіло наше минуле,

Невже ж всі поглухли, посліпли, послули?

Невже тільки вічно незрячий блажен?

Й ніхто не вчитає його письмен?

Читати могили чи гинути в бурях —

Ідем, чортів діду, ідем!

Сліпці умирають на гордих Савурах

Чи під парканами корчем?!

— Помреш, як собака, як вигнаний зайда.

Догравай, юродивий, спотворену гру!

Чого тут розсівся?

Підводься і гайда!

А я на базарі своєму помру...

Молодший підвівся,

і одягу помах

Війнув у лице сліпакові здаля

Тим дмуханням запахів, ланцю знайомих —

Плісени, поту, цибулі й гнилля.

Не ворухнувся старий,

не поглянув,

І гладила корбу рука лірача,

І десь недалечко водир дідуганів

Сопів, догризаючи шмат калача.

Приблуда руками намацував тропи,

Хитався,

ставав,

спотикався,

ішов.

Защпортувавсь, падав у грузні сугроби,³⁷
 В ядучі баюри,
 і зводився знов.

Все далі і далі,
 все тихше і тихше,
 Й ущухло глухе шарудіння ходи.
 І озвався старий, тишину перемігши:
 — Вставай, поводирю!

А йди-но сюди!

Блукають базаром примари непевні,
 Пахощі, спогади й тіні самі...
 Чекають на нас у базарній харчевні,
 У тихій і теплій, веселій корчмі.
 Послухай мене,

нерозумний нетяго,

Послухай дитино, старого сліпця:
 Людині дано найутішніше благо —
 Вслухатися в людські спокійні серця...
 Ходім поводирю!..

Кінець другої частини

³⁷ Сугрób — глибока колія, яма на дорозі.

В колі першому (IV)

УРИВКИ

Олександр Солженіцин

61. ХОДІННЯ У НАРОД

Дружбу Нержина з двірником Свиридом Рубін і Сологдін добросердо називали «ходінням у народ» і пошуками тої великої мужицької правди, яку ще до Нержина шукали Гоголь, Некрасов, Герцен, слов'янофіли, народники, Достоевський, Лев Толстой і, нарешті, Васисуалій Лоханкин.

Рубін і Сологдін самі не шукали мужицької правди, бож володіли Абсолютною прозорою істиною.

Рубін добре знав, що поняття «народ» є поняття вигадане, є неправомірне узагальнення, що всякий народ ділиться на *кляси*, і навіть *кляси* міняються з часом. Шукати вище розуміння життя в *клясі* селянства було заняттям убогим, неплідним, бо тільки пролетаріят до кінця послідовний і революційний, йому належить майбутнє, і лише з його колективізму та безкорисливості можна зачерпнути вище розуміння життя.

Не гірше знав і Сологдін, що «народ» є загальне слово для сукупності людей малоцікавих, сірих, грубих, безпросвітно заклопотаних своїм повсякденним існуванням. Колос Духу стоїть не на їхній многочисельності. Лиш поєдинчі яскраві особистості, мов ті дзвінки зорі, розкидані на темному небі буття, несуть у собі вище розуміння.

І обидва знали, що Нержин перехворіє, подорослішає, одумається.

І справді, Нержин перепробував, пересмакував уже всі крайності.

Переїнята журбою за *страждєнного брата* російська література минулого століття створила в його уяві, як і в уяві своїх першочитачів, — у срібних шатах і з німбом сивоволосий образ Народу, що сполучав у собі мудрість, моральну чистоту, духову велич.

Та це було само по собі на книжковій полиці і десь там — на селі, на полях, на перепуттях дев'ятнадцятого віку. А небо височіло — двадцятого віку, і тих місць під небом давно на Русі не було.

Не було і Русі ніякої, був — Радянський Союз, а в ньому — велике місто. У місті виростав хлопчина Гліб, на

нього сипались успіхи з рогу наук, він помічав, що метикує швидко, але що є й такі, у кого розум іще бистріший, хто знає незрівняно більше. І Народ продовжував стояти на полиці, а переконання було таке: лише ті люди мають вагу, хто носить у голові вантаж світової культури, енциклопедисти, знавці давнини, цінувальники краси, мужі вельмиосвічені та всесторонні. І треба належати до вибраних! А невдаха хай собі плаче.

Але вибухнула війна, і Нержин спочатку потрапив іздовим до обозу, де, давлячися образою, незугарний, ганявся за кіньми по вигону, щоб їх завернути або скочити їм на спину. Він не вмів їздити верхи, не вмів лагодити збруї, не вмів брати сіно на вила, і навіть цвяхи під його молотком неодмінно гнулися, наче од реготу з недотепного майстра. І чим гірше доводилося Нержину, тим грубіше іржав з нього наоколо неголений, з матерщиною на устах, нещадний і тому дуже неприємний Народ.

Потім Нержин вибився в артилерійські офіцери. Він знову помолодів, поспритнішав, ходив опоясаний ременями і зграбно вимахував зірваним прутиком, бо іншої ноші в нього не було. Він хвацько їздив на підніжках вантажників, що мчали стрімголов, загонисто матюкався на переправах, і в хлющю й опівночі готовий був до походу і вів за собою слухняний, відданий, ретельний і тому вельми приємний Народ. І оцей його власний невеличкий Народ злагідно вислухував його політбесіди про отой великий Народ, що повстав єдиними грудьми.

Потім Нержина арештували. У перших же слідчих та пересильних тюрмах, у перших же таборах, що смертельним боєм ударили по ньому, викликав у нього жах виворіт декотрих «вибраних» людей: в умовах, коли тільки твердість, воля, вірність друзям виявлялі ество арештанта і вирішували долю його товаришів, — оці витончені, чулі, вельмиосвічені цінувальники прекрасного, частенько виказували себе боягузами, скоро здавалися, хитромудро виправдували свою підлість, а незабаром ставали зрадниками, лабзюками і лицемірами. І самому собі Нержин здався мало що не таким, як вони. І він одсахнувся од тих, до чийого гурту досі вважав честю належати. Тепер він їдко висміював те, перед чим поклонявся раніше. Тепер він прагнув опроститися, позбутися останніх залишок інтелігентської ввічливості й розмазаності. У добу безпросвітних невдач, у проваллі своєї перебитої долі Нержин вирішив, що цінні та значимі лише ті люди, що власноручно тешуть дерево, рубають метал, що обробляють землю та ллють чавун. Од людей простої праці намагався тепер Нержин перейняти і спритність всеумілих рук і філософію життя. Так замкнулося для Нержина коло, і він вернувся до моди минулого віку, що треба *йти*, спускається *в народ*.

Та за замкненим колом тягнувся ще хвостик спіралі, недосяжний для наших дідів. Як тим, як освіченим барам

XIX віку, освіченому зекові Нержину, щоб зійти в народ, не треба було перевдягатися й намацувати драбину: його просто штовхнули в народ у подраних ватяних штанах, у заляпаному бушлаті й наказали виробляти *норму*. Дюло простих людей Нержин розділив не як вибачливий, повсякчас відмінний і через те чужий барин, а — як вони самі, невірзненний серед них, рівний серед рівних.

Не заради піддобрювання до мужика, а заради кусня глевкого хліба на день довелося Нержину навчитися і струною вгонити гвіздок у точку і пристругувати дошку до дошки. І після жорстокої таборової науки спала з Нержина ще одна полуда. Нержин усвідомив, що *спускатися* далі було ні за чим і ні до кого. Виявилось, що Народ не мав перед ним ніякої вродженої мужицької переваги. Разом з тими людьми сідаючи у сніг на окрик вартового, і разом ховаючися від десятника по темних закомарках будівництва, і разом тягнучи на морозі ноші та сушачи онучі у бараці, Нержин ясно побачив, що ці люди аж ніяк не вищі за нього. Вони не стійкіше за нього зносили голод і спрагу. Не були твердіші духом перед крем'яною стіною десятилітнього строку. Не передбачливіші, не меткіші за нього у круті хвилини етапів та шмонів. Зате були вони сліпіші й довірливіші до стукачів. Беркіші до грубої брехні начальства. Сподівались амнесії, яку Сталінові було тяжче дати, ніж одубіти. Якщо котрийсь таборовий держиморда в хорошому настрої усміхався — вони квапилися й собі усміхнутися. Та ще були вони набагато захланніші до дрібненьких благ: «додаткової» скислої стограмової пшоняної бабки, потворних таборових штанів, аби вони були хоч трошки новіші та строкатіші.

Більшості з них бракувало тієї *точки зору*, що стає дорожчою за життя.

Лишалось — бути самим собою.

Перехворівши, в котрий уже раз і котрим захопленням, Нержин — остаточно чи ні? — уявив Народ іще по-новому, як не читав ніде: Народ — це не всі, хто говорить нашою мовою, але й не вибранці, позначені вогненною міткою генія. Не народження, не праця її рук і не крила її освіченості визначають приналежність людини до народу.

А — душа.

Душу ж виковує кожен сам собі, рік за роком.

Треба намагатися загартувати, відграничити собі таку душу, щоб стати *людиною*.

І через це — зернинкою свого народу.

62. СВИРИД

Рудого круглоголового Свирида, на обличчі в якого без звички годі було розрізнити вираз пошани од глузування, Нержин запримітив одразу, як тільки той прибув на шарашку. Хоч були там і теслі, й слюсарі, й токарі, та чимось

живлющим різоче вирізнявся серед них Свирид, так що не могло бути сумніву, що саме він і є той представник Народу, у якого слід *зачерпнути*.

Але Нержинові було не так то легко знайти привід познайомитися з Свиридом ближче: говорити їм ще не було про віщо, по роботі вони не стрічалися і жили нарізно. Нечисленна група *роботяг* мала на шарашці окрему кімнату, особіно проводила дозвілля, а коли Нержин зачастив до Свирида — Свирид і його сусіди по койках одностанійно вирішили, що Нержин — *вовк* і гасає за здобиччю для *кума*.

Хоча Свирид уважав своє становище на шарашці останнім і ніяк не міг уявити, навіщо б оперуповноважені його обставляли, а що вони не гербували ніяким падлом, то слід було остерігатися. Коли Нержин заходив до кімнати, Свирид удавано радів, давав йому місце на койці і з дурнуватим виглядом заходжувався оповідати щонебудь за-тридцять-земельне від політики: як рибу під час нересту б'ють остроколом, як її на тиховодді лозовою рогачкою підхоплюють під *зябри*, а то й ятір наставляють; або як він ходив «на лосів, на ведмедя рудого» (а чорного з білою манишкою ведмедя стережися!); як зіллям медункою гадюк відганяють, а дятловина-трава для коси радість. Була ще довга розповідь, як у двадцяті роки залицявся до своєї Марфи Устинівни, коли вона при сільському клюбі у драмгуртку грала; її рихтували за багатого мельника, вона ж, покохавши, втекла з Свиридом, і на Петра вони тихцем побралися.

При тому небистрі хворі Свиридові очі з-під густих рудуватих брів докидали «Ну, чого внадився, вовче? Не розживешся, сам бачиш».

Та й справді, кожен стукач давним-давно махнув би рукою і облишив неподатливу жертву. Хоч у кого ввірвався б терпець кожного недільного вечора приходити до Свирида, щоб вислухувати його мисливські одкровення. Та Нержин, що попервах заходив до Свирида сором'язливо, саме Нержин, який неситимо жадав отут, у тюрмі, розібратися у всьому недодуманому на волі, — місяць за місяцем не відставав, його зовсім не стомлювала Свиридова балаканина, а, навпаки, відсвіжувала, дихала на нього вільготним досвітком над рікою, обвівала теплим степовим вітерцем, переносила у те єдине в житті Росії семиліття — семиліття НЕП-у, якому ні рівного, ні подібного нічого не було в сільській Русі — від перших корчівок у дрімучому лісі, ще перед Рюриками, до останнього розукрупнення колгоспів. Це семиліття Нержин захопив нетямующою дитиною і дуже жалкував, що не родився раніше.

Наслухаючи теплий скрипучий Свиридів голос, Нержин ні разу лукавим запитом не спробував перескочити на політику. І Свирид поволеньки почав довіряти, заохотки і сам поринав у минуле, хватка постійної насторожености слабла, глибоко прорізані борозенки на чолі розморщувалися, червонувате обличчя освічувалося тихим світлом.

Лише втрачений зір заважав Свиридові читати на шарашці книжки. Приноровляючися до Нержина, він коли-не-коли вставляв (частіше — невлад) такі слова, як «принц», «період» та «аналогічно». У ті часи, коли Марфа Устинівна грала в сільському драмгуртку, він почув зі сцени й запам'ятав ім'я Єсеніна.

— Єсеніна? — не сподівався Нержин. — От здорово! А він у мене тут на шарашці є. Адже це рідкість тепер. — І приніс маленьку книжечку в суперобкладинці, обсіпаній різьбленим кленовим осіннім листом. Йому було страшенно цікаво, невже зараз трапиться диво: напівграмотний Свирид зрозуміє й оцінить Єсеніна.

Дива не трапилося. Свирид не припам'ятав жодного рядка з чужого раніше, але жваво сприйняв «Гарна вродою Танюша», «Молотьба».

А через два дні майор Шикін викликав Нержина і велів здати Єсеніна на цензурну перевірку. Хто доніс, Нержин не довідався. Вочевидь потерпівши від кума і втративши Єсеніна мов би то через Свирида, Гліб цілковито зискав його довіру. Свирид почав звертатися до нього на «ти», і розмовляли вони тепер не в кімнаті, а під прогоном внутрішніх тюремних сходів, де їх ніхто не чув.

Відтоді — останніх п'ять-шість неділей — Свиридові оповідання заіскрилися давно очікуваною глибиною. Вечір за вечором перед Нержиним розгорталося життя одної-єдиної піщинки — російського мужика, якому в рік революції сповнилося сімнадцять, і перевалило за сорок, коли почалася війна з Німеччиною.

Які тільки водоспади не ринули через нього! Які тільки хвилі не обточували рудий валунець Свиридової голови! Чотирнадцяти літ лишився він господарем у хаті (батька забрали на німецьку, там і вбили) і пішов з дорослими на кошовицю («за півдня косити навчився»). У шістнадцять працював на гуті та ходив під червоними прапорами на сходки. Коли землю оголосили селянською — кинувся на село, взяв наділ. Того року він з матір'ю, та братіками, та сестричками добре спину попонули і на Покрову були з хлібом. Але по Різдві зачали той хліб сильно-дуже для міста витягати — здай та здай. А після Великодня Свиридів рік — кому вісімнадцять стукнуло, дев'ятнадцятий пішов — смикнули в червону армію. Іти в армію від земелки Свиридові ніякої користи не було, то й подався він з іншими хлопцями до лісу, і були вони там *зеленими* («ти нас не чіпай — ми тебе не вчепим»). Та опісля і в лісі стало тіснувато, і потрапили вони до білих (саме білі заскочили ненадовго). Допитувалися білі, чи немає між ними комісара; не було такого, то вони для настрашки ватага їхнього цюкнули, а решті веліли начепити кокарди трикольорові й видали рушніці. А огульно порядки у білих були давні, як ще за царя. Пovoювали тронечки за білих — захопили в полон червоні (та й не боронилися дуже, сами поступилися). Тоді червоні офіцерів постріляли, а

салдатам веліли кокарди з шапок поспорювати, бантики почепити. І утвердився Свирид з червоними до кінця громадянської. І в Польщу ходив, а після Польщі їхня армія стала трудовою, додому ніяк не пускали, а потім іще на масницю повезли їх до Пітера, а на першому тижні посту ішли вони прямісінько по морю по кризі, якусь там фортецю брали. Послі таки вирвався Свирид додому.

Повернув він у село напровесні і накинувся на земельку рідненьку, одвойовану. Прийшов він з війни не так, як декотрі, не зледащійий, не гуляв йому вітер у голові. Він швидко зіп'явся на ноги («у доброго хазяїна й верба груші родить»), одружився, коней завів...

Хоча влада й опиралася на бідноту, та в ту пору людям не бідніти хотілося, а багатіти, і бідняки, як і Свирид, теж до облаштування тяглися — хто, звісно, роботи не цурався. І пішло тоді гуляти слівце таке: *інтенсивник*. Слово це означало — хто хоче хазяїнувати цупко, але без наймитів (наймита взяти — ума не треба), та по-ученому, з глуздом. І став тоді Свирид Єгоров з жінчиною поміччю інтенсивником.

«Добре оженитися — то півжиття» — любив повторювати Свирид. Марфа Устинівна була його найбільшим щастям і найбільшим успіхом. Через неї він не пив, сторонився пустопорожніх збіговищ. Вона приводила йому діток-кожнолітків, двох синків і донечку, — та їхнє народження ні на п'ядь не відривало її від чоловіка. Вона свою припряжку тягнула — набути хазяйствечко! Була вона грамотна, читала журнал «Сам собі агроном» — і так Свирид зробився інтенсивником.

Інтенсивників жалували, уділяли їм позички, насіння. Успіх лучився до успіху, гроші до грошей, уже затівали вони з Марфою хагу муровану ставити, не втямки було, що призвіллю такому надходить кінець. Свирид у пошані був, у президію його садовили, герой громадянської війни і в комуністах уже.

Та тут вони з Марфою до цурки згоріли — ледве дітей вихопили з полум'я. І стали — голота, ніщо.

Та горювати довго не довелося. Ледь зачали вони з погорільців вибиватися, як прикотило з далекої Москви — розкуркулювання. І всіх отих інтенсивників, без розуму виплеканих, тепер, теж без розуму, перекроплювали у куркулів і зводили із світу. І возрадувалися Марфа та Свирид, що не встигли цегляної хати ухнути.

Котрий уже раз доля людська загадки загадувала, і біда оберталася прибутком.

Замість того, щоб під конвоєм ГПУ їхати загинати в тундру, Свирид Єгоров був призначений «комісаром колективізації» — заганяти народ у колгоспи. Він носив при боці страхітливий револьвер, сам вигонив з хати і відряджав з міліцією, порожняком, без скарбу, куркулів і не-куркулів — кого треба було за рознарядкою.

І на цьому, як і на інших заламах його долі, Свирида нелегко було зрозуміти та піддати клясовій аналізі. Нержин

не докоряв, не розвереджував Свирида, та можна було зміркувати, що накипіло в того на душі. Почав він тоді пити і пив так, наче всеньке село належало досі йому, а тепер він його прогайнував. І хоч прийняв він чин комісара, та порядкував погано. Не помічав, що селяни худобу вирізують, приходять до колгоспу без живого рога, без живого копита.

За все це Свирида турнули з комісарства, та на тому не кінчилося, одразу ж веліли закласти руки за спину і з оголеними наганями — один міліціонер ззаду, другий спереду — відвели до в'язниці. Судили його швидко («у нас весь період нікого довго не судять»), упекли десять років за «економічну контрреволюцію» і послали на Біломорканал, а як закінчився Біломор — на канал Москва-Волга. На каналах Свирид працював то землекопом, то теслею, пайку одержував велику, і тільки за Марфу, залишену з трьома дітьми, мила його душа.

Потім Свирида пересуджували. Економічну контрреволюцію замінили «зловживанням» і таким чином він із *соціально-чужим* став *соціально-близким*. Його викликали й оголосили, що тепер йому довіряють рушницю *самоохорони*. Дарма що Свирид іще вчора, як кожен порядний зек, лаяв сторожу останніми словами, а самоохорону й того крутіше, — сьогодні він узяв подану рушницю і повів своїх учорашніх товаришів під конвоем, бо це вкорочувало строк ув'язнення і давало сорок карбованців на місяць, щоб відіслати додому.

Невдовзі начальник табору, у якого було *дві ромби*, вітав його із звільненням. Свирид документи виписав не в колгосп, а на завод, забрав туди Марфу з дітьми і вкоротці потрапив уже на заводську червону дошку як один з кращих складувів. Він гнав позанормові, аби надолужити все загублене ще з пожежі. Вже думки їхні снувалися навколо маленької хагини з городцем і як далі вчити дітей. Дітям було п'ятнадцять, чотирнадцять і тринадцять, коли гримнула війна. Дуже швидко фронт наближався до їхнього виселку.

На кожному завороті Свиридової долі Нержин тепер затаював подих, очікуючи, що там знову устругне Свирид. Він уже думав, чи не лишиться той виглядати німців, затаївши злобу за табір. Ба ні! Свирид на початку поведився, як у найкращих патріотичних романах: що мав гараздо — закопав у землю, а щойно заводське устаткування відправили вагонами і робітникам роздали підводи, — посадовив на воза трьох діточок та жінку і — «коняка чужа, батіг не свій, поганяй, не стій!» — од Почепа відступав до самісінької Калуги разом з багатьма тисячами інших.

А під Калугою щось тріснуло, щось рушилось, кудись їхній потік розплився, уже стало їх не тисячі, а сотні, та й то чоловіків намірялися в першому ж військоматі забрати в армію, а родини хай собі далі ідуть самі.

І отут, щойно стало ясно, що з родиною йому підкоптило розставатися, Свирид, буцім і не сумніваючися, що ро-

бить добре, відстав у лісі, переждавав лінію фронту — і на тому ж возі, і конячиною тою ж самою, та уже не байдуже-казенною, а береженною, своєю — повіз родину назад, од Калуги до Почепа і вернувся у предковичнє своє село і оселився у чийсь порожній хаті. А тут сказали: з колишньої колгоспної землі бери скільки можеш обробити — обробляй.

І Свирид узяв, і заходився орати її й засівати без найменших докорів сумління і не надто прислухаючися до воєнних звідомлень, працюючи впевнено й рівно, так начебто у ті далекі роки, коли ні колгоспів ще не було, ні війни.

Приходили до нього партизани, казали — збирайся, Свириде, воювати треба, а не орати.

— Комусь же й орати, — відмовлявся Свирид. І від землі не пішов.

Тоді партизани приловчилися вбити німецького мотоцикліста, та не за околицею, а якраз тобі серед села. Знали партизани німецькі порядки. Наїхало відразу німців, повигонали людей з хат і доценту спалили село.

Знову ж таки не засумнівався ані крихти Свирид, що тепер настав час порахунку з німцями. Одвіз Марфу з дітьми до її матері, і як стій пішов до тих самих партизанів у ліс. Йому дали автомат, гранати, і він сумлінно, кмітливо, так як працював на заводі чи на землі, підстрілював німецькі дозори біля залізничного полотна, відбивав обози, допомагав висаджувати місточки, а у свята ходив до сім'ї. І виходило, що як-не-як, а він з родинною.

Але повертався фронт. Хвалилися навіть, що Свиридові дадуть партизанську медалю, коли прийдуть наші. І оголосили, що тепер їх приймуть до радянської армії, кінчиться їхня лісова житуха.

А з того села, де Марфа тепер жила, вигнали німці усіх мешканців, пацан прибіг, розповів.

І вмиль, не діждавшись наших, і нічого більше не чекаючи, нікому не заїкнувшись, покинув Свирид автомат і дві диски і погнав за своєю сім'єю. Він втерся у їхній потік, мов цивільний, і знову ж таки біля того самого воза, повійокуючи на ту саму конячину, скоряючися правоті нового рішення, яку він у чомусь убачав, рушив завізною дорогою од Почепа на Слуцьк.

Тут Нержин лише хапався за голову й похитувався. Він переставав будь-що розуміти. Та що не виховувати він хотів Свирида, а досвідчити *соціяльний експеримент*, то знов таки не ятрив Свиридові душу, лиш запитував:

— А що ж далі, Даниличу?

Що далі! Міг, звичайно, він знову у ліс відбитися і відбивався таки раз, та на лихо з бандитами здивався, ледве-ледве дочку від них врятував. Тож поїхав далі у потоці. А тоді вже став міркувати, що наші йому не повірять, все одно пригадають, що і в партизани він не одразу пішов і дремував свідти, і вже сім бід, один одвіг — доїхав до Слуцька. А там садовили у потяг і давали харчові талони аж до Райн-

ської області. Спершу прошелестіла чутка, що з дітьми не братимуть, і Свирид уже метикував, як його повертати. Та забрали всіх — і він ні за цапову душу покинув коняку з возом і поїхав. Під Майнцем його з хлопцями определили на завод, а жінку з дочкою взяли працювати до бауера.

І от на тому заводі німецький майстер ударив сина Свиридоваго, меншенького. Не довго думаючи, підскочив Свирид, із сокирою й замахнувся на майстра. За законами німецького райху, коли б діло до законів дійшло, замах такий означав — розстріл Свиридові. Та майстер охолов, підійшов до бунтаря і сказав, як переказував тепер Свирид: — Я сам — фатер. Я тебе — ферштег (розумію).

І нікому далі не доповів! А незабаром Свирид довідався, що того самого ранку прийшло майстрові повідомлення про синову смерть у Росії.

Осмалений, з полатаними боками Свирид, згадуючи того райнського майстра, не соромлячися, витирав рукавом сльозу:

— Після цього я на німців не сердюся, що хату пустили з димом, і всю злість оцей фатер зняв. Бач, перейнявся чоловік! — от тобі й німець . . .

Та це було одно з небагатьох, дуже небагатьох потрясень, що захитали переконаність у власній правоті впертого рудого мужика. Протягом решти тяженних років, при всіх жорстоких окунаннях та виринаннях, ніякі роздумки не знесилювали Свирида у хвилини рішень. І так повсякденною своєю послідовністю Свирид перекреслював найкращі сторінки Монтеня та Шаррона.

Не зважаючи на страхітливе нецтво й нетямущість Свирида Єгорова щодо вищих осягів людського духу та суспільства, — відзначалися врівноваженою тверезістю його вчинки та рішення. І коли він знав, що німці геть чисто вистріляли собак на селі — знав не спеціально, а якось воно дійшло до нього — тож і відрубану коров'ячу голову клав спокійнісінько в легенький сніжок, чого аж ніяк не зробив би за інших обставин. І хоч ніколи, звичайно, не вивчав він ні географії, ні німецької мови, та коли їх із старшеньким сином скрутила біда на копанні окопів в Ельзасі (ще й американці з літаків кропили) — утік він відтіля з сином і, нікого не розпитуючи і не читаючи німецьких написів, вдень переховуючись, завсіди потемки, незнайомою землею, без доріг, напрямець, як літає ворона, перекрив дев'яносто кілометрів і, хата в хату, підкрався до того бауера під Майнцем, де працювала жінка. Там вони і досиділи в бункері у садку до приходу американців.

Жодне одвічно прокляте питання про критерій правдивості чуттєвого сприймання, про адекватність нашого пізнання речам у собі — не мучило Свирида. Він був переконаний в тому, що бачить, чує, нюхає, розуміє все — непомильно.

Так і в понятті про добродесність все у Свирида було негаласливе й одне до одного припасоване. Він нікого не обмо-

вляв. Ніколи не кривосвідчив. Лихословив лише з нужди. Убивав лише на війні. Бився тільки за наречену. Ні в кого не зміг би украсти ні ганчірки, ані крихти. А що, — як він казав — до женячки «клював по бабах», — так і володар дум наших Олександр Пушкін признавався, що заповідь «не забажай жони ближнього твого» йому тяжка особливо.

І зараз п'ятдесятилітній, ув'язнений, заледве що не сліпий, очевидно, приречений тут, у тюрмі, й померти, — Свирид не виявляв нахилу до святости, чи до розпачу, чи до каяття, а тим паче до виправлення (як про це зазначено в назві таборів), — а, взявши в руки мітлу, старанно від зорі до зорі кожного дня замітав подвір'я і тим відстоював своє життя перед комендантом і оперуповноваженим.

Любив Свирид — землю. Мав Свирид — родину.

Поняття «батьківщина», «релігія» і «соціалізм», не вживані у звичайній щоденній розмові, були начебто геть невідомі Свиридові — вуха йому немов позакладало для цих слів, і язик не наламувався їх вимовляти.

Його батьківщиною була родина.

Його релігією була родина.

І соціалізмом теж була родина.

І всіх царів, попів і сіячів розумного-доброгo-вічного, письменників і ораторів, борзописців і крикунів, і прокурорів, і суддів, що протягом життя мали якесь діло до Свирида, він, з поневільности подумки, сердито посилав:

— А не пішли б ви . . . ?

63. СВИРИДІВ КРИТЕРІЙ

Над їхніми головами східці дерев'яних сходів гули й поскрипували від переступів та човгання ніг. Деколи сипалося згори порожно і крихти сміття, та ні Свирид, ні Нержин того майже не помічали.

Вони сиділи на незаметеній підлозі у своїх брудних, давно заношених, з зашкарубленими задами парашутних синіх комбінезонах, охопивши коліна руками. Сидіти так, не підмостивши колодки, було не надто зручно, їх трохи закидало, тому плечима й спинами вони обпиралися об навскісні дошки, прибиті низу до сходів. Їхні очі дивилися прямо вперед, але теж упиралися в облуплену бічну стіну убиральні.

Нержин, як і завжди, коли треба було щось збагнути, охопити думкою, часто курих — і роздушені недопалки складав рядочком біля напівпрогнилого плінтуса, від якого вгору до сходів тягнувся трикутник брудної стіни з поколупаним тиньком. Свирид же, дарма що діставав, як і всі, цигарки «Біломорканал», що своїм опакуванням зайвий раз нагадували йому згубну працю в згубливому краї, де мало-мало не наклав він кістками, твердо не курих, дотримуючись заборони німецьких лікарів, що вернули йому три десятих зору одним оком, вернули світло.

До тих німецьких лікарів зберіг Свирид пошану і вдячність. Вони йому, вже безнадійно сліпому, вганяли велику голку в хребет, довго тримали у пов'язці з омастою на очах, потім розв'язали очі в напівтемній кімнаті і веліли — «дивись!» І розвиднилося! При світлі тьмяної жарівки, що видалася йому яскравим сонцем, він одним оком розрізнув обриси голови свого рятівника і, припавши, поцілував йому руку.

Нержин уявив собі завжди зосереджене, а в цю хвилину полагідніле обличчя очного лікаря з Райну. Гей, рудим дикуном із східних степів мусів здаватися йому цей звільнений з-під завоїв чоловік, чий теплий голос, чия безмежна вдячність, так суперечили дикунському вчинкові, що привів його до лікарні.

Це сталося після закінчення війни. Свирид з усією родиною жив в американському таборі переміщених осіб. І стрівся йому односелень, сват, якого Свирид називав іще «сват-сучка» за якимсь там дільце при створенні колгоспу. З тим сватом-сучкою вони разом їхали до Слуцька, а в Німеччині їх розкидало. І ось тепер годилося щасливу зустріч окропити, а іншого нічого не було — приніс сват пляшку спирту. Спирт був непробований, напис німецький — нечитаний, зате на дурняка їм дістався. Що ж, і обачний, недовірливий, униклий тисячі небезпек Свирид теж не був убезпечений од російського авося — добре, відтикай, свате! Виглушив Свирид повну склянку, а решту навхильці закінчив сват-сучка. Спасибі, хоч синів при тому не було, а то б і їм по шкалику дісталося. Прокинувшись по полудні, злякався Свирид передчасного мороку в кімнаті, висунувся у вікно, та світла і там було мало, і він довго не міг уторопати, як це в американського штабу через вулицю, та й у вартового, горішня половина зникла, а долішня зосталася. Він ще пробував приховати лихо від Марфи, та до вечора пелена повної сліпоти заслала й нижню частину його очей.

А сват-сучка вмер.

Після першої операції очні лікарі сказали: рік проживи у спокої, тоді зроблять ще одну операцію, ліве бачитиме цілком, а праве — наполовину. Вони це певно обіцяли, і слід було б дочекатися, та — вирішила сім'я Єгорових їхати додому.

Уважно поглянув Нержин на Свирида.

— Алез ти, Даниловичу, назагал уявляв, що тебе тут чекає?

Геть усе навколо Свиридових очей — і повіки, і скроні, і підоччя — вкрилися дрібнесенькими зморшками. Він усміхнувся:

— Я? . . . Я, Глібо, суцце знав, що залигають. Правда, в листівках наші напихали — у дві усі не вбереш: усе, бач, вам прощається, брати й сестри вас ждуть не джудуться, дзвони бамкають, а то, буцім, і колгоспів насильці не буде, а лише хто охочий. Прямо бери ноги на плечі, та біжка

сюди... Та не йняв я віри тим листівкам і знав, що не мити мені тюрми-терпелихи.

Короткі цупкі вуса його, руді з сивиною, ледь здригалися від спогаду.

— Марфі Устинівні я одразу сказав: овва, стара, ставок-озеро обіцяють, та чи хлепнути з охаби ще дозволять?.. Вона мені чуба так легенько покуйовдила та: старий-старий, були б твої оченьки, а там розглянемося. Давай другу операцію зробимо. Ну, а діти всі трійко такого парка парять: батечку! матінко! та назад! та додому! Та чого ще тут операції ждати, та хіба ж у нас у Росії лікарів немає? Ми ж і німців побили, то хто ранених виходжував?! Ми школу російську кінчати хочемо!.. Мій-то старшенький двох годочків усього не довчився. Дочка Варя знай слізьми умивається — чи ви хочете, щоб я за німця віддалася? Все мариться дівці, що вона тут свого судженого втеряє... Ех, чухаю в голові, дитки-дитки, лікарі у нас у Росії є, та чи ми до них доступимося?.. Але я таки прикидав, що всеньку вину на мої плечі звалять, бо діти — що? Мене посадять — а діти най живуть.

І вони поїхали. На пограничній станції чоловіків та жінок одразу розділили і далі гнали в окремих ешелюнах. Сім'я Єгорових, що всю війну протрималася вкупі, тепер розпалася. Ніхто не питав брянський ти чи саратовський. Жінку з дочкою без ніякого суду вислали до пермської області, де дочка працює тепер на бензопилці. А Свирида з синами закинули за колючку, судили і за зраду батьківщини вліпили і синам, як батькові, по десятиці. З молодшим сином Свирид потрапив у солекамський табір і хоч там його ще попестував два роки. А другого сина запроторили за Колиму.

Таким було дома. Такими були доччин суджений і синівська школа.

Від неспокою слідства, а згодом од таборового недоїдання (він ще синові оддавав повсякдень своєї півпайки) не те що не просвітлялися Свиридові очі, а примеркало й останнє ліве. Серед тої гризні вовчої на глухій лісній підкомандировці просити лікарів повернути зір було сливе те самісіньке, що проситися живим на небо. Не те що лікувати Свиридові очі, ба навіть порадити, де це робити — не під силу було таборовій сірій лікареньці.

Стиснувши долонями голову, розмірковував Нержин над загадкою свого приятеля. Не згори вниз і не знизу вгору дивився він на цього мужика, спостигненого подіями, — а торкаючися плечем плеча і з очима врівень. Всі розмови їхні вже давно, і чим далі тим настирливіше, нашттовхували Нержина на одно питання. І, здається, сьогодні настала хвили-на на те питання.

Складне життя Свиридове, його безнастанні переходи з одного боку на інший — чи не було тут чогось більшого за звичайне самозбереження. Чи не збіглося воно, бува, з толстовською істиною, що в світі немає нікого винного і нікого правого?.. Чи не виявлялася в отих майже інстинктових

вчинках рудого мужика — світова система філософського скептицизму?..

Соціяльний експеримент, що його розпочав Нержин, міг дати сьогодні ось тут під сходами цілковито неждані й блискучі результати!

— Така нудьга мені, Глібо, — говорив тим часом Свирид і мозолястою шкарубкою долонею сильно тер неголену щоку, наче хотів зідрати з неї шкіру. — Таж чотири місяці листів з дому немає, га?

— Ти ж говориш — у Змія лист?

Свирид глянув докірливо (очі його були пригашені, але ніколи не здавалися осклілими, як у сліпих від народження, і тому вираз їх бував зрозумілий):

— Після чотирьох місяців? Чого сподіватися в тому листі?

— Як одержиш завтра — приходь, прочитаю.

— Та вже в бігці до тебе.

— Може, на пошті який пропав? Може, куми замотали? Не вереди себе, Даниловичу, дарма.

— Чого — дарма, як серце скімлить? За Віру боюся. Двадцять один годок дівчині, ні батька, ні братів, і мати не поруч.

Цієї Віри Єгорової Нержин бачив фотографію з минулої весни. Дівчина рослява, як налита, з великими довірливими очима. Крізь усю світову війну батько проніс її та виберіг. Ручною гранатою врятував у менських лісах од лихих людей, що добивалися згвалтувати її п'ятнадцятилітню. Але що він тепер міг зробити, з тюрми?

Нержин уявив собі непролазні пермські ліси; кулеметну стрілянину бензопилок; відворотний рев тракторів, що волочать стовбури; вантажні машини, угрузлі озадками в багнюку, що простягають до неба радіатори гейби в благанні; озлоблених чорних трактористів, що розучилися відрізняти мат од простого слова — і між ними дівчину в спецівці, у штанях, які звабливо підкреслюють її жіночі принади. Вона сидить з ними біля багаття; ніхто, проходячи, не прогавить нагоди її обмацати. Звичайно не дарма ние Свиридове серце.

Та слова потіхи звучали б убого-марними. Вже краще відволікти його увагу та і для себе ствердити у ньому те, що шукав — противагу вченим своїм друзям. Чи не почує він зараз, отут, народне мужицьке обґрунтування скептицизму, і сам тоді, може статися, укріпиться в ньому!

Поклавши руку на Свиридове плече, а спиною, як і давніше, упираючися в косі планиці сходів, Нержин морочливо, здалеку підводив до свого питання:

— Давно кортить мені поспитати тебе, Свириде Даниловичу, зрозумій мене правильно. От слухаю, слухаю про твоє поневіряння. Вузликувате твоє життя, та певно не лише твоє, багатьох... багатьох. Усе ти чогось кидався, п'яте коло шукав — чей не спроста?.. Вірніше, як ти гадаєш, з яким... (він мало не сказав «критерієм»)... з яким мірилом

повинні ми підходити до життя? От, приміром, хіба є люди на землі, котрі нарочито бажають злого? Так-таки й думають: заходжусь та вчиню людям зло? Давай притисну їх, щоб їм життя не було? Навряд, га? Може ж люди всі хочуть доброго — *думають*, що доброго хочуть, але кожен не без гріха, не без помилок, а дехто й просто знівсілий — і от завдають один одному люди стільки лиха. Переконують себе, що чинять добре, а насправді виходить погано. Так, як у твоїй приповідці, що, мовляв, сіяли ячмінь, а вродивсь кукіль.

Мабуть, не дуже він ясно висловлювався. Свирид похмуро скоса глипав на нього, сподіваючися підступу чи що.

— А тепер, якщо ти, приміром, помиляєшся, а я хочу тебе врозумити, кажу тобі про це словами, а ти мене не слухаєш, навіть рота мені затикаєш — так що мені тоді робити? Дрюком тебе по голові? Добре ж коли я таки справді правий, а якщо мені тільки здається, якщо я те лише уроїв, що правда по моему боці? Або, може, я і був правий, та правда моя загула давно, і остався я неправий? Життя ж міняється, га? Ну, одним словом так: коли не можна бути певним, що правда завсіди з тобою, то встрявати можна чи ні? Хіба ж таки можна — чоловікові на світі розібратися: хто правий? хто винний? Хто б це міг сказати?

— Та я тобі скажу! — радо відізвався просвітлілий Свирид з такою готовістю, наче його питали, котрий черговий заступає чергувати вранці. — Я тобі скажу: вовкодав — правий, людоджер — ні!

— Як-як-як? — Нержину аж дух перехопило від простоти і сили рішення.

— Ото так, — з твердою певністю повторив Свирид, всім тілом повернувшись до Нержина і гаряче дихаючи йому в обличчя з-під вусів: — *Вовкодав — правий, людоджер — ні.*

64. СТИСКАЮЧИ КУЛАКИ

Стрункий юний лейтенант з плямками квадратних вусиків під носом, що заступив чергувати з недільного вечора, особисто пройшов після відбою верхнім і нижнім коридорами спецтюрми, заганяючи арештантів до кімнат спати (в неділю вони лягали завжди неохоче). Він пройшов би і вдруге, та не міг уже більше відійти од молоді тугенької фельдшеріці санчастини. Фельдшеріця мала в Москві чоловіка, але не було йому доступу до неї в заборонену зону на цілу добу її чергування, і лейтенант покладав велику надію на сьогоднішню ніч, а жіночка з грубим сміхом виривалася і повторювала одне й те саме:

— Не пустуйте!

Тому розгонити арештантів удруге він послав замість себе свого помічника старшину. Старшина бачив, що лейтенант до ранку з санчастини не вибереться, перевіряти його не буде — тож не вельми старався вкладати усіх спати, бо

за багато років набридло і йому бути собакою, та й розумів він — дорослі люди, яким завтра на роботу, поспати не забудуть.

А гасити світло у коридорах і на сходах спецтюрми не дозволялося, бо це могло сприяти втечі або бунтові.

Так за два рази ніхто не зачепив Рубіна й Сологдіна, що обтирали стіну в головному великому коридорі. Було по дванадцятій, але вони забули про сон.

Це була одна з тих нескінченних запеклих суперечок, якими — коли не бійкою — нерідко кінчається російський обряд веселощів.

Спір-поєдинок на папері у них не зладнався. За цю годину, чи й більше, Рубін та Сологдін перебрали уже два інші закони діалектики, потривожили тіні Гегеля й Фюербакха, — та на тій далекій холодній височині за жодну нерівність не могла зачепитися їхня суперечка, на жодній площинці не могла стишитися, а, вдаряючи і вдаряючи об їхні груди, зривалася у кратер вулкану.

— Ти ж — допотопний викопань! іхтіозавр! — гарчався Рубін. — З такими несусвітніми поглядами — як ти житимеш на волі? Хіба суспільство зможе тебе прийняти?

— Я-яке суспільство? — здивовано підводив брови Сологдін. — Скільки я себе пам'ятаю — я пам'ятаю себе не в суспільстві, а у в'язниці! Навколо мене самі дрогоги та наглядачі. Від *суспільства* поза зоною я відірваний по суті назавжди — то чому я мав би готувати себе до нього?..

Вони вже наперечилися, така чи не така підростає молодь.

— Як ти смієш осуджувати молодь! — сердився Рубін. — Я з молоддю разом воював на фронті, ходив з нею в розвідку, а ти про неї од якогось задрипаного свистуна на пересилці почув. Дванадцять років по таборах киснеш, та й перед тим — хіба ти бачив країну? Патріярші Пруді? Чи може виїздив на неділю в село Коломенське?

— *Країну?* Ти берешся судити про країну? — кричав Сологдін, але стримуючися до здавленого звуку, мов би його душили. — Ганьба! Тобі — ганьба! Скільки людей перейшло у Бутирках, згадай — Громов, Івантеев, Яшин, Блохін, вони говорили тверезі речі, вони з власного життя тобі все розповідали — то хіба ти слухав? А ти? Вартапетов, потім цей, як його...

— Хто-о? Навіщо мені їх слухати? Засліплені люди. Вони ж просто виють, як звір, у якого лапа в капкані. Невдачу власного життя вони витолковують взагалі як крах... світобудови. Їхня обсерваторія — камерна параша, у них...

І так далі й далі мчали вони, втрачаючи порядок доказів, зв'язок думок наступних і попередніх, не відчуваючи і не бачачи цього коридора, де лишилося тільки два недоумкувати шахматисти за дошкою та старий курій-коваль, що безперервно кашляв, і де так впадало в око їхнє збуджене вимахування руками, розчервонілі обличчя і під кутом

одна до одної виставлені велика чорна борода та чепуренька білява.

Кожен з них видивлявся і переслідував лише одне: знайти таке місце, куди найбільючіше вдарити другого.

Якби наші очі могли топитися від жару почуття, яке в них відбивається, — очі Сологдіна витекли б, з такою пристрастю дивився він на Рубіна.

— З тобою порозмовляєш! Ніякі докази розуму до тебе не доходять! Підмінити чорне білим для тебе простіше простого! І що мене особливо обурює: внутрішньо ти визнаєш девіз — (згарячу в нього вирвалося іноземне слово, але воно було лицарське) — «мета виправдує засоби». А запитай тебе ніс-у-ніс — чи ти його визнаєш, ти відречешся! Відречешся неодмінно!

— Ні, чому ж? — з заспокійливим холодком неждано відповів Рубін. — Особисто для себе — не приймаю. А коли говорити про суспільство? Вперше в історії людства наша мета така висока, що нам вільно сказати: вона виправдує засоби, вжиті, щоб її досягти.

— О, навіть так! — вгледівши вразливе для рапіри місце, миттю наніс Сологдін дзвінкий удар. — Запам'ятай: *чим вища мета, тим вищими повинні бути засоби!* Підступні засоби нищать і мету!

— Себто як це підступні? Чиї це — підступні? Може, ти відкидаєш засоби — революційні? Ти, може, відкидаєш і конечність диктатури?

— Не тягни мене в політику! — перечив Сологдін і вказаним пальцем розпростаної руки швидко помахував, гей би вістрям шпаги, перед Рубіновим носом. — Я сиджу по п'ятдесят восьмій статті, але політикою не цікавився і не цікавлюся. Он коваль сидить неписьменний — він також по п'ятдесят восьмій.

— Ні, ти говори прямо! — наступав Рубін. — Ти — диктатуру пролетаріату визнаєш?

— Про владарство трудящих я й не заїкався. Я поставив тобі питання суто моральне: мета виправдує засоби чи ні? І ти відповів! І викрив себе.

— Я не казав, що в особистому розумінні, відношенні!

— Та хоч би й не в особистому! — здавлено вигукував Сологдін. — Від розширення моральність не повинна губити силу! Виходить, коли сам ти уб'єш або зрадиш — це злочинство. А Єдиний і Непомильний ухекає мільйончиків п'ятьдесят — це закономірно і треба розглядати в передовому напрямі?

— Це неспівмірні величини! Це різні якості!

— Ти прикидаєшся! Ти занадто розумний, щоб вірити в таке паскудство! Людина здорового розуму не може так думати! Ти просто брешеш!

— Сам ти брешеш! Це в тебе — суцільна поза! — і ідіотська «мова граничної ясности!» І гра в лицарів! І під-

робка личини під Олександра Невського! Усе в тебе поза, бо ти у житті — невдаха! І дрова твої — теж поза!

— То-то ти на них виходити перестав! Бо там треба руками працювати, не язиком!

— Коли перестав? Три дні?

Суперечка їхня, ніде не затримуючись, як нічний скорий проз півстанки, проз ліхтарі, то безлюдним степом, то освітленим городом, проносилася світлими й темними місцями їхньої пам'яті, — і все, що на мить виринали, кидало химерне освітлення чи нерозбірне гучання на нестримний біг їхніх зчеплених думок.

— Ти спершу приміряв би моральність до себе! — обурювався Рубін. — Як там з метою і засобами у тебе? В особистому розумінні? Пригадай, з чого ти починав інженерну кар'єру? Про що мріяв? Як Корейко, неодмінно хапнути мільйон?..

— Згадай і ти, як учив селянських дітей доносити на батьків!..

Вони зналися вже два роки. І тепер усе, що вони довідалися один про одного в задушевних розмовах, вони намагалися обернути один проти одного найобразливішим, найдощкульнішим способом. Вони пригадували зараз усе і шпурляли як обвинувачення. Їхній поєдинок уже не підносився до питань загальних, а сповзав і сповзав до особистих, де можна було разити особливо боляче.

— Он твої однодумці, он твої найкращі друзі! — шаленів Сологдін. — Шишкін-Мишкін! Не розумію, чого ти од них одгородився? Що за лицемірність!

— Ти що?.. — задихнувся Рубін. — Ти це говориш... серйозно?..

Ні, сам для себе Сологдін пречудово знав, що Рубін — не стукач і не буде ним, та надто вже велика була спокуса штовхнути його зі злості на одну купу з оперуповноваженим.

— В кожному разі, — наполягав Сологдін, — з твого боку це було б куди послідовніше. Раз тюремники вершать праве діло — твій обов'язок допомагати їм мірою сил. То чому б не *постукати*? І Шикін напише тобі добру характеристику. І твою справу переглянуть...

— Це — кров'ю пахне! — стиснув Рубін чималі свої кулаки і підняв їх, буцім готуючись до бійки. — За такі слова пику б'ють!

— Я лише говорю, — можливо стриманіше відказав Сологдін, — що з твого боку було б *послідовніше*. Якщо мета виправдує засоби.

Рубін розтиснув непотрібні кулаки і глянув на супротивника презирливо.

— Треба спочатку *принципи* мати! А в тебе — ніяких принципів! Абстрактне базікання про Добро і Зло...

А Сологдін довсид своє.

— От тобі й на. Розберися. Оскільки усіх нас посаджено — правильно, а тебе одного — неправильно, то, вихо-

дять, тюремники мають рацію. Кожного року ти двічі посилаеш прохання про помилування...

— Брешеш. Не про помилування, про перегляд справи.

— Яка різниця?

— Дуже велика.

— Тобі відмовляють, а ти далі канючиш. Ось ти не схотів сперечатися про вагу гордості в житті людини, а тобі ого як не завадило б позичити гордості! Ти заради зовнішньої свободи готовий принижуватися! Ти наче припнутий собака — над тобою має владу той, хто тримає ланцюг!

— А над тобою — не має? — розлютувався Рубін. — А ти б не канючив?

— Ні.

— Бо в тебе просто немає можливості одержати волю! А була б можливість, ти б не тільки канючив, ти б...

— Ніколи! — відрікся Сологдін.

— Надто вже ти шляхетний! Кепкуєш, як пріє Сімка, а сам, якби міг відзначитися, — плазом поліз би!

— Ніколи!! — Сологдіна аж затрусило.

— А я тобі кажу! — тріюмфував Рубін. — Просто кебети бракує відзначитися! Просто зелене яблучко! А міг би щонебудь зробити... А гукнуть — плазом повзтимеш!

— Доведи! — тепер Сологдін стискав кулаки. — От за це піку б'ють!

— Дай час — доведу! Дай мені... — рік! Даш рік?

— Хоч десять!

— І я тебе піймаю! Але ти, звісно, підведеш діалектику, що «все тече, все міняється».

— То для таких, як ти, «все тече, все міняється»! Не суди по собі!

69. УДОСВІТА В ПОНЕДІЛОК

Піднімали на шарашці звичайно о сьомій.

Та в понеділок задовго до того в кімнату, де жили робітники, прийшов наглядч і поторгав за плече двірника. Свирид тяжко хропнув, прокинувся і при світлі синьої лямпочки глипнув на наглядча.

— Одягайся, Єгоров. Ляйтенант кличе, — тихо промовив наглядч.

Та Єгоров лежав з розплющеними очима, не ворухачися.

— Чуєш, кажу, ляйтенант кличе.

— Що там? Ус... лися? — не рухаючися запитав Свирид.

— Вставай, вставай, — тряс його наглядч. — Не знаю чого.

— Е-е-ех! — широко потягнувся Свирид, заклав рудоволосі руки за голову й затяжно позіхнув. — Коли вже той день настане, що з лави не підведешся!.. Година ж яка?

— Шість незабаром.

— Шести-и немає?! Ну, йди, гаразд.

І продовжував лежати.

Блимнувши скоса, наглядач вийшов.

Коли двері за ним зачинилися, сусіда коваль озвався:

— Куди, Свириде?

— Господарі кличуть. Пайку відробляти — з серця кинув двірник.

Дома в себе Свирид не залежувався, а у в'язниці не любив схоплюватися потемки. З-під палиці до світу вставати найгірше діло арештантові.

Та у Севураллазі піднімають о п'ятій.

Отже на шаразі слід було пригинатися.

Нічого не бачачи в сніговій півтемряві, Свирид безпомильно відчув ногами, що снігу випало на півтори п'яді. Либонь, ішов усеньку ніч, лапатай. Бредучи снігом, він подався на вогник штабних дверей.

На поріг штабу тюрми якраз виступив черговий — лейтенант з плюгавими вусиками. Нещодавно вийшовши од медсестри, він виявив не порядок — багато напало снігу, тому й викликав двірника. Заклавши обидві руки за ремінь, він прорік:

— Давай, Єгоров, давай! Од парадного до вахти прокидай, од штабу до кухні. Ну, і тут... де гуляють... Давай!

— Всім давати — чоловікові не лишиться, — буркнув Свирид, рушивши сніжною цілиною по лопату.

— Що? Що ти сказав? — грізно перепитав лейтенант.

Свирид озирнувся:

— Кажу — яволь, начальнику, яволь! (Німці теж, бувало, отак «гир-гир», а Свирид їм — «яволь»). На кухні там скажи, хай картоплі мені підкинуть.

— Добре, чисть.

Почав працювати Свирид похмуро, а після заправи — першої півсотні лопат — пішло рівно і навіть мов би залюбки. І Свирид, і жінка його такими вдалися: від усього, що гнітило серце, порятунком шукали в роботі. І відлягало.

Прокидати Свирид заходився не дорогу од вахти для начальства, як йому велено, а на власний розсуд: спершу стежку до кухні, потім — у три широкі диктові лопати — колову доріжку у дворі, де гуляли, для свого брата-зека.

А з думки не сходила дочка. Жінка, як і він, своє віджила. Сини, хоч і гнібли за колючкою, та були мужиками. (Змолоду кріпсь — старим не журись). А дочка?..

Дарма що одним оком Свирид нічого не бачив, а другим бачив на три десятих, він обвів весь прогулянковий двір мов одміряним рівним продовгастим колом — ще перед світом, саме до сьомої години, коли трапом зійшли перші прихильники погуляти — Потапов та Хоробров, що заради цього встали зарані й умилися ще до побудки.

Повітря видавалося видавцем і було дороге.

— Ти що, Даниловичу, — поцікавився Хоробров, підіймаючи ковнір чорного виношеного цивільного пальта, в якому його колись арештували. — Ти й спати не лягав?

— Хіба дадуть виспатися, змії? — озвався Свирид. Та вранішньої злоти у нього вже не було. За годину мовчазної роботи всі похмурі думки про тюремників одсторонилися від нього — зосталася ясна твердість людини, звиклої до неволі. Не вкладаючи нічого в слова, Свирид серцем уже розсудив, що коли дочка і сама собі нашкодила, то їй від того не легше, і відповісти слід буде ласкавіше, не проклинати.

Та й оту найважливішу думку про дочку, думку, що зійшла на нього з непорушних передранкових лип, уже зачали витісняти дріб'язкові думки буденности — про дві дошки десь присипані снігом, про мітлу, яку слід сьогодні насадити тудише на мітлище.

А тим часом треба було йти прокидати дорогу од вахти для легкових машин і для вольняшок. Свирид поклав лопату на плече, обігнув будинок шарашки і зник.

Сологдін, меткий, утворний, ледь прикривши немерзлякуваті плечі тілогрійкою, пройшов на дрова. Після вчорашньої безглуздої колотнечі з Рубіном, його їдких обвинувачень, він першу ніч за два роки на шарашці погано спав — і тепер ранком шукав повітря, самотности і простору, щоб подумати. Напиляних дров у нього було, аби виправився по колоти.

Потапов у червоноармійській шинелі, виданій йому при штурмі Берліну, коли його посадили десантником на танк (до полону він був офіцер, але чинів за полоненими не визнавали), неквапно гуляв з Хоробровим, прикульгуючи на ушкоджену ногу.

Хоробров заледве встиг зігнати дрімоту та вмитися, як недрімна увага вже заповонила його думки. Слова, що виривались у нього, наче описавши даремну петлю в темному повітрі, бумерангом верталися до Хороброва і ранили його ж таки груди:

— Чи давно ми читали, що фордівський конвайєр обертає робітника на машину і що це найнелюдяніший спосіб капіталістичної експлуатації? А от минуло п'ятнадцять років, і той самий конвайєр під назвою *потоку* прославляється як найвища і найновіша форма виробництва! Якби нині виникла хоча б одна всенародного хрищення Руси — Сталін притьмом узгіднив би це з атеїзмом.

Потапов зранку завжди був меланхолійний. Ранок — єдина пора дня, коли він міг віддатися думкам про змарноване життя, про сина, що виростав без нього, про дружину, що без нього сохла. Потім суєта праці засмоктувала, і думати було вже ніколи.

У словах Хороброва чулося занадто багато роздратування, а воно може спонукати до власних помилок. Тому, незграбно закидаючи ушкоджену ногу, він ішов мовчки і старався дихати якнайглибше, якнайрівніше.

Вони робили коло за колом.

Погуляльників прибувало. Ходили одинцем, а то вдвійку і втрійку. З різних причин приховуючи свої розмови, вони намагалися не товпитися й не обгонити один одного без потреби.

Ледь-ледь сіріло. Сніговими хмарами вкутане небо не поспішало з відблисками ранку. Ліхтарі ще кидали на сніг жовті кола.

У повітрі бриніла свіжість, котрою повіває, коли щойно випаде сніг. Під ногами сніг не рипів, а м'яко втоптувався.

Високий прямий Кондрашев у фетровому капелюсі (він ще не пробував таборів) ходив з маленьким миршавим Герасимовичем у кашкетуку, своїм сусідом по кімнаті. Герасимович не сягав Кондрашеву й до плеча.

Герасимович, знищений учорашнім побаченням, до кінця дня пролежав у ліжку, мов недужий. Прощальний вигук дружини потряс його. Сьогодні вранці він вийшов на прогулянку через силу, змерзлий, позастібаний на всі гудзики, і відразу хотів вернутися до в'язниці. Та зіткнувся з Кондрашевим-Івановим, пішов зробити з ним одне коло — і захопився на всю прогулянку.

— Як?! Ви не чули про Павла Дмитровича Коріна? — вражено запитував Кондрашев, наче про того було відомо кожному школяреві. — О-о-о! У нього, кажуть, є — лише не бачив ніхто — надзвичайна картина «Русь, що зникає»! Одні говорять — шість метрів довжини, другі — дванадцять. На тій картині...

Світало.

Ходив двором наглядач і гукав, що прогулянка закінчена.

А в штабі в'язниці два лейтенанти — той, що кінчав чергування (з квадратовими вусиками), і той, що заступав його — лейтенант Жвакун, — відкрили пакет і читали залишений їм наказ майора Мишіна.

За десять дев'яток вони пішли по кімнатах робити перевірку і скрізь оголошували, як велено:

«Всім ув'язненим протягом трьох днів здати майорові Мишіну перелік своїх безпосередніх родичів за формою: порядкове число, прізвище, ім'я по-батькові, ким приходить, місце роботи і хатня адреса.

Безпосередніми родичами вважаються: мати, батько, зареєстрована дружина, сини й дочки від реєстрованого шлюбу. Решта — брати, сестри, тітки, небожі, онуки й бабусі вважаються родичами не безпосередніми.

З першого січня листування й побачення дозволятимуться виключно з безпосередніми родичами, що їх зазначить у переліковій ув'язнений.

Окрім того, з першого січня розмір щомісячного листа встановлюється — не більше одного зшиткового аркуша».

Це було так погано, так неблаганно, що розум відмовлявся сприйняти оголошене. І тому не було ні розпачу,

ні обурення, а самі лише злісно-глумливі вигуки супроводили Жвакуна:

— З Новим роком!

— З новим щастям!

— Ку-ку!

— Пишіть доноси на родичів!

— Що то, нішпорки самі не найдуть?

— А розмір літер чому не зазначено? Який розмір літер?

Жвакун, перераховуючи наявні голови, одночасно намагався запам'ятати, хто що кричав, щоб згодом доповісти майорові.

А проте, в'язні завжди незадоволені, чи добре роби їм, чи зле...

Пригнічені розходилися на роботу зеки.

Навіть ті, хто сидів давно, — і ті були приголомшені жорстокістю нової міри. Жорстокість була подвійна. Одна — що зберегти тоненьку живлющу ниточку зв'язку з рідними віднині можна було лише ціною поліційного доносу на них. Адже багатьом на волі ще таланило приховати, що вони мають рідних за ґратами — і тільки це забезпечувало їм роботу й помешкання. Друга жорстокість була — що відкидалося незареєстрованих дружин та дітей, відкидалося братів і сестер, тим паче двоюрідних. Та після війни, її бомбардувань, евакуацій, голоду — інших родичів у багатьох зеків і не лишилося. А що до арешту не дають підготуватися, перед ним не сповідаєшся, не причащаєшся, не підводиш своїх рахунків із життям, то не один залишив на волі вірну подругу, але без чорного ЗАГС-івського штампку в паспорті. І ось такі подруги тепер ставали чужими...

Балакали зеки, і працювати ніхто не хотів.

А саме сьогодні вранці починався останній тиждень року, протягом якого, так мислило інститутське начальство, треба було зробити героїчний ривок, щоб виконати річний плян 1949 року і плян грудня, а також скласти й затвердити річний плян 1950 року, квартальний плян січня-березня і окремо плян на січень і ще плян першої декади січня. Все, що було тут *papier*, — мало виконати начальство. Все, що було тут *робота*, — належало виконувати в'язням. Тому ентузіазм ув'язнених був сьогодні особливо важливий.

Інститутське командування не мало жодного уявлення про руйніницьку вранішню анонсацію тюремного командування, здійснену у зв'язку з його річним пляном.

Ніхто не міг би закинути міністерству державної безпеки євангельський спосіб життя! Та одна євангельська риса була йому притаманна: права рука не відала, що робить ліва.

Вихований короткозорий Ройтман м'яко поглядав крізь окуляри-анастигмати і голосом не-начальственным, а з відтінком благання та втоми говорив про пляни, пляни, пляни.

Та сів він — на камені.

У конструкторському бюроі в понеділок зранку також скликали нараду. Вільні й зеки стяглися докупи і сіли навколо декількох столів.

Сологдін сидів ззаду і ясним зором дивився понад головами в стіну. Шкіра його обличчя була гладенька, свіжа, і на гадку не спало б, що він зараз про щось думає, або чимось стурбований, радше виглядало, що він використовує нараду як можливість передихнути.

А тим часом — він украй напружено думав. Йому лишилося кілька годин, чи хвилин — він не знав, скільки, — а треба було безпомилково розв'язати задачу всього життя.

Вранішнє тюремне оголошення він прийняв з усміхом. Він давно передбачав такий захід. Він приготувався до нього заздалегідь: припинив листування сам. Вранішнє оголошення лише потвердило його здогад, що в'язничний режим крутішатиме й крутішатиме, що природного виходу на волю, що називається «кінець строку», не існуватиме.

Найбільше огірчення, найбільшу досаду викликала в ньому вчорашня безглузда суперечка, і те, що Рубін мов би одержав право бути у чомусь суддею життя Сологдіна. Можна було скреслити Льовку Рубіна із скрижалі друзів, постаратися забути його — але забути кинутий виклик було неможливо. Він залишався і ятрив.

Нарада кінчилася, розходилися по місцях.

Сологдін відколов на своєму кульмані верхній старий замурзаний аркуш — і на кульмані виявився центральний вузол шифратора.

Спершись на спинку стільця, Сологдін довго простояв перед креслеником.

Що більше він всотував у себе свій твір, то більше заспокоювався. Дзеркала в ньому крутилися чимраз повільніше й повільніше. Їхні вісі немов би устанавлювалися паралельно...

Одна з креслярок, так було в них заведено раз на тиждень, обходила конструкторів і збирала старі непотрібні аркуші на знищення. Аркуші не дозволялося дерти й викидати в кошики, а складати акт про загальне число спалених і палили їх надворі.

Сологдін вибрав масний м'який олівець, кілька разів недбало перекреслив узол і намазав на ньому.

Потім одколов, надірвав з одного боку, прикрив зверху брудним аркушем, підклав під спід ще один непотрібний, все разом скрутив і простягнув креслярці:

— Три аркуші, будь ласка.

Відтак сидів, розгорнувши для чорнухи довідника, і поглядав, що робиться з його аркушем далі.

Дві креслярки рахували зібране й писали акт.

Сологдін стежив, чи не підійде котрий з конструкторів передивитись аркуші.

Ніхто не підійшов.

Нарешті, скрутивши всі заактовані листи в дудочки і взявши від курців коробку сірників, креслярки вийшли.

Сологдін ритмічно проводив лінії на папірці, рахуючи: вже зійшли сходами вниз; одягаються; повинні б з'явитися у дворі.

Сніг, виглядало, мокрів, обидві жінки в ботах легко досягли бочки.

Але підпалити перший аркуш їм довго не щастило.

Час відтягався, і Сологдіна могли викликати до Яконова.

Жінки закричали щось, замахали руками — і до них підійшов Свирид, з мітлою, у шапці-вушанці.

Він скинув шапку, щоб не обсмалити, поклав її поруч на сніг, обидві руки й голову засунув у бочку разом з аркушем, пововтузився там, витягнув голову — але рудизна перекинулася тепер на папір. Аркуш зайнявся, спалахнув, Свирид залишив його в бочці і жваво зачав підкидати нові й нові листки. Полум'я вихоплювалося з бочки, папір осідав чорними клинцями.

І тут хтось біля столу начальника назвав прізвище Сологдіна.

*Переклад з російської
Оксани Соловей*

Король Лір

Вільям Шекспір

У перекладі Василя Барки

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

1

Степ.

Вихід: ЕДГАР.

ЕДГАР Вже краще так, — і знай, що ти в зневазі, ніж бути в ній і влещуватись. Аж найгірша — істота найнищіша й найвідцуранніша в долі, ще встоює з надією! Живе без страху: відзміна від найкращого скорботна, з найгіршого ж — до усміху зворот. Тому вітаю, ти, безістотний вітре, що мені в обійми! Я — злигодень, кого ти здув на дно нещастя, — нічого подувам твоїм не боржний.

(Вихід: ГЛОСТЕР, поводить його ДІД.)

А хто надходить?

Мій батько, старцем ведений? О світе, світе, з твоїх примхливих змін ненавидим тебе, без них життя б не піддалось під старість.

ДІД О мій добродію, я був і ваш орендар, і орендар вашого батька — оці вісімдесят літ.

ГЛОСТЕР Ступай собі, ступай, добрий друже! Відходь: бо втішення мені добра не вдіють, а можуть шкодити тобі.

ДІД Ви не бачите дороги...

ГЛОСТЕР Не маю я дороги, то й очей не треба.

Я спотикався, бачачи. Буває часто: безпечать статки нас в омані. Прості ж вади наші покращують товар. О Едгаре! Мій любий сину, ти — корм для гніву зведеного батька! Якби дожив я — доторком побачити тебе,

сказав би: маю очі знов!

ДІД Ну — хто там?

ЕД҃ГАР О небеса! Хто може мовити: «мені найгірш?»

Ще гірш мені, ніж завжди.

ДІД Це бідак — Хома безумний.

ЕД҃ГАР *(на сторону)* І гірш я можу бути. То ще не
найгірш,

аж доки: «ще найгірш!» казати в силі.

ДІД Куди ти, хлопче, йдеш?

ГЛОСТЕР Чи це жебрак?

ДІД Безумень і жебрак також.

ГЛОСТЕР Змірковує, а то б не жебрав.

Я вчора з бурі бачив уночі такого,

то й думалося: чоловік — червяк. Мій син

годі в свідомість надійшов. Моя ж свідомість

була в несправжніх друзях з ним. Почув я потім —

більше.

Ми для богів — як мухи для грайливих хлопців:

на забавку вбивають нас.

ЕД҃ГАР *(на сторону)* Як то може бути?

Погана річ: при скорбникові блазня грати,

в образі другим і собі. Господарю, дай Біг!

ГЛОСТЕР Чи це нагий хлопчина?

ДІД Єй, пане мій.

ГЛОСТЕР Тоді благаю, ти піди, — як для мого добра,

переймеш нас за милю звідси чи то дві

дорогою на Дувр, зроби це про любов стару:

вкриття — цьому на голу душу принеси,

що я в поводарі його впрошу.

ДІД Таж лихо: він безумець!

ГЛОСТЕР Оці часи — напасть, коли сліпих ведуть

безумці.

Зроби, як я прошу, або зволяйся, як хочеш,

а предовсім: відходь.

ДІД Найкраще вбрання принесу, що маю,

а там — як буде.

Відхід: ДІД.

ГЛОСТЕР Шалажцю, чоловіче голий!

ЕД҃ГАР Хома халепник змерз.

(На сторону.)

Я далі тинькуватися не можу.

ГЛОСТЕР Сюди йди, чоловіче.

ЕДГАР *(на сторону)* А все ж я мушу.

Помилуй, Боже, милі очі, що кривавлять.

ГЛОСТЕР Чи знаєш ти дорогу в Дувр?

ЕДГАР Обое: перелаз і браму, кінний шлях і піщу стежку. Відака Хому вилякано геть із його ясних зміслів. Благослови Бог тебе, сину доброго чоловіка — проти нечистої сили. П'ять бісів було в бідному Хомі зарáz: біс любової страсть Обідікат, князь німості Гоббідідак, злодійства — Магу, мордерства — Модо, передражнення і малпування — Флібертіджіббет, хто вже й гедзить покоївок та горничних. Тож помагай-бі, господарю!

ГЛОСТЕР Візьми гаманик: ти, кого карають небеса, принижений вкінець. Що я бідую, — ти щасніший від того. Небеса, творить і далі так!

Нехай надстаточний і жадноситець, хто ярмить ваш закон, хто бачити не хоче, бо він не почуває, — вже відчує скоро вашу дужість: тоді роздача мусить розв'язати лишки — і кожний має досить! Знаєш Дувр?

ЕДГАР Авжеж, пане.

ГЛОСТЕР Там скеля є: висока голова її й нависла страхитно дивиться в безодню моря.

Веди ж мене на самий край обриву, я й виправлю біду, що терпиш, коштовністю: що при мені; а звідти поводаря не потребу.

ЕДГАР Дай руку — бідак Хома тебе вестиме.

Відхід.

2

Перед палацом герцога Олбені.

Вихід: ГОНЕРІЛЬЯ і ЕДМУНД.

ГОНЕРІЛЬЯ Прошу ласкаво. Я дивуюся: мій смирний муж не стрінув вас.

(Вихід: ОСВАЛЬД.)

Ну, де ж господар ваш?

ОСВАЛЬД Він, пані, в домі. А ніколи муж так не мінивсь. Казав йому, що висаджено військо —

він посміхнувся. Казав про ваше прибуття —
він відповів: «То й гірш». Про Глостерову зраду
і вірну службу його сина
як повідомив я — він йолопом мене назвав,
мовляв, я вивернув облудний бік.
Що мало б згидитись найбільш, то — мов приємне,
а що б сподобав: то йому образа.

ГОНЕРІЛЬЯ (до ЕДМУНДА) Ви далі й не ведіть.

Це ниций жах йому на дусі,
і відважитись не сміє, кривд не хоче вчути,
що в помсту в'яжуть. А бажання наші — з подорожжя —
справдітись можуть. Едмунде, верніть до мого брата.
Набір прискорте і ведіть війська.

Я мушу дома імена змінити, й дати веретено
моему мужу в руки. Цей служебник певний
віститиме між нами. Скоро вам почути,
якщо ви зважителя в справі власній, —
наказ від дами серця. Це — носіть. Безмовно.

(Дає стрічку.)

Схилить чоло. Цей поцілунок, якби смів сказати,
твій дух простер би у повітря.

Збагни і будь здоров.

ЕДМУНД Ваш: аж до строїв смерти.

ГОНЕРІЛЬЯ Глостере мій найдорожчий!

(Відхід: ЕДМУНД.)

О, ця різниця мужа й мужа!

Для тебе вслуги жінки — це належне.

Мені ж мій дурень спориває тіло.

ОСВАЛЬД Мадам, приходить мій господар.

Вихід: ОЛБЕНІ.

ГОНЕРІЛЬЯ Була я варта — свиснути.

ОЛБЕНІ О Гонерілье!

Не варта порохні, що грубий вітер

жбурля тобі в лице. Боюсь твоєї вдачі:

натура, що рід-корінь власний зневажає,

в собі вграничена не може бути певно.

Сама, як відгілкується й відщепне

від лона живности, зів'яти мусить конче

й до огнища піти.

ГОНЕРІЛЬЯ Вже годі! Взір на проповідь дурний.

ОЛБЕНІ Для гидних доброта і мудрість — гидні:
смакують бруди лиш себе. Накоїли чого?

Не дочки — тигри, що зробили?

Отця і милостивого старивця,
кому в повазі й кусаний ведмідь лизав би ноги,
ви найдикіш — найвіродніш звели до божевілля.
Чи міг мій брат стерпіти, що вчинили, —
людина, принц, облагодіяний від нього?
Як небеса своїх видимих духів
не зішлють живо — стримати злочинства бридні,
то дійде вже до того,
що людство змуситься себе терзати,
мов страховиддя в прірві моря.

ГОНЕРІЛЬЯ Кислопечінковий страхун,
щоку несеш на ляпаси, а голову для злудів.
Не маєш під бровою ока — розрізняти
між честю і між вразою твоєю, і не знаєш:
дурні лихих жаліють, скарано котрих
раніш, ніж зроблять зло. Де барабани в тебе? . .
В наш край беззвучний ширить прапори француз
в пернастому шоломі — згрожує твоїй державі.
Як ти, моральний дурню, сплакуєшся сидя:
«Чого ж він, леле, так? . .»

ОЛБЕНІ Гляди себе, чортице!
Природний вичвар не такий в нечистій силі
жахний, як в жінці.

ГОНЕРІЛЬЯ О дурню марний!

ОЛБЕНІ Підмінна, вдавана істото, посоромся,
не будь потворою! Коли б мені пристало,
щоб руки ці послухались моєї крові,
то — здатні вивихнути й розірвати
твое м'ясиво й кості. Та, хоч ти бісиня,
жіночий вид тебе боронить.

ГОНЕРІЛЬЯ Владичице! От зараз — мужній.

Вихід: ПОСЛАНЕЦЬ.

ОЛБЕНІ Які новини?

ПОСЛАНЕЦЬ О добрий пане, герцог Корнвол — мертвий,
слугою вбитий, як збиравсь виймати
і друге око Глостера.

ОЛБЕНІ Глостерові очі!

ПОСЛАНЕЦЬ Слуга, ним викормлений, стрепенувсь
від жалю,
терзанню протистанув, спрямував свій меч —
на владаря, що, з того лютий,

напав та при підмозі других, кинув трупом,
а не без вразного удару, що також
його схопив на смерть опісля.

ОЛБЕНІ Це вказує: ви — нагорі,
судителі, раз наші злочини низинні
так скоро вимстили. Та ж, Глостер бідний!
І друге око втратив?

ПОСЛАНЕЦЬ Обое, пане мій, обое.

Це — лист, мадам, від вашої сестри,
і відповіді треба швидко.

ГОНЕРІЛЬЯ *(на сторону)* Мені це, на один бік, мило.
Та, як вона вдова, й мій Глостер коло неї,
вся побудова мрій звалитись може
в мое ненавидне життя. На другий бік —
не дуже кислі вісті. Прочитаю й відповім.

Відхід: ГОНЕРІЛЬЯ.

ОЛБЕНІ А де був син його, як очі рвали?

ПОСЛАНЕЦЬ Сюди поїхав з панею моюю.

ОЛБЕНІ Тут нема його...

ПОСЛАНЕЦЬ Ні, я спіткав його, як він вертався.

ОЛБЕНІ Він знав про лиходійство?

ПОСЛАНЕЦЬ Авжеж. Це він звідомив проти нього
і з дому вибрався, щоб кара їхня
пройшла вільотно.

ОЛБЕНІ Глостере! Живу —
віддячити тобі: за всю любов до короля
і відомстити твої очі. Друже, ну, ходім:
розкажуй далі, що ти знаєш.

Відхід.

3

Французький табір біля Дувру.

Вихід: КЕНТ і ДВІРЦЕВИЙ.

КЕНТ Чому король Франції так знебачна вернувся до-
дому, — не знаєте причини?

ДВІРЦЕВИЙ Дещо він залишив недовпоряджене в дер-
жаві, над чим замислювався, відколи виїхав. То прино-
сить королівству так багато страху та небезпеки, що його
особистий поворот був найбільш потрібний і конечний.

КЕНТ Кого лишив командувачем, замість себе?

ДВІРЦЕВИЙ Це маршал Франції, Ля Фар.

КЕНТ Листи — чи зворушили королеву в вияв скорбі?

ДВІРЦЕВИЙ Так, пане. Їх взяла — читала при мені, і раз-у-раз важка сльоза її скрапала на ніжні щоки. А вона, як видно, королевою була — над горем, хоч воно найбільш бунтарськи зривалось бути королем над нею.

КЕНТ О, тож зрушило її!

ДВІРЦЕВИЙ Не в гнів. Терпець і скорб змагались, хто висловить її накраще. Ви зглядали світ сонця й дощ зарáz: її усмішки й сльози були — як ліпший взір. Усмішки щасні, що грали в неї на устах, гляди, не знали, які то гості в бчач — звідти йшли: мов з діамантів крапали перлини. Могла б печаль в окрасу найлюбішу стати, якби так личила і всім.

КЕНТ Чи словами не спитала?

ДВІРЦЕВИЙ Так, раз чи двічі, крізь зідхання: батьку! — із болем вимовила, мов їй серце стислось.

Кричала: «Сестри! Сестри! Страм жіночий! Сестри!

Кент, батько, сестри! Що ж це, в бурю? І вночі?

Не вірмо жалості!» Стремтіла враз свята вода з її очей небесних і скрик плачу. Тоді вона пішла — самій побути з горем.

КЕНТ Це зорі,

це зорі зверх від нас — кермують наші стани, а то б жона і муж ті самі не могли зродити такі відмінні вдачі. Вже не говорили з нею?

ДВІРЦЕВИЙ Ні.

КЕНТ А це було до того, як король вернувся?

ДВІРЦЕВИЙ Ні: після.

КЕНТ Гаразд. Бідар стражденний Лір — у місті, він часом згадує, під кращій настрій, для чого ми прийшли, а жодним чином не вступиться — побачити дочку.

ДВІРЦЕВИЙ Чого це, добрий пане?

КЕНТ Владарний сором так штовхає в лікоть: за недобрість, що відібрав благословення в доні, відвернув її — в нагоди чужоземні, й спадки милі здав від неї собакосердим дочкам: речі ці вжаляють свідомість так отруйно, що горючий сором сторонить від Корделії.

ДВІРЦЕВИЙ Ох, бідний пан!

КЕНТ Про військо Олбені та Корнвола — ви чули?

ДВІРЦЕВИЙ А так: сюди рушає.

КЕНТ Я поведу вас, пане, до державця Ліра й при нім zostавлю: доглядати. Річ важлива мене в прихові критиме — до часу.

Коли звідомлюсь прямо, вам не буде жаль, що вірили мені в знайомстві. Я прошу: ходім зо мною!

Відхід.

4

Там само. Намет.

Вихід: при барабанах і стягах — КОРДЕЛІЯ, ЛІКАР і ВОЯКИ.

КОРДЕЛІЯ Він, леле! він: зустрівся тепер — безумний, мов сердите море, голосно співає, вкоронувавшись в дику руту та мітлицю, горицвіток, болиголов, боцянки, жаливу, кукіль і всі потворні трави, що ростуть в хлібах насущних наших. Вишліть сотню: обгляньте всі лани в високорослім полі, нам перед очі приведіть його!

(Відхід: ОФІЦЕР.)

Що зможе мудрість людська — в віднові втраченого змислу?

Хто б допоміг, віддам усі багатства.

ЛІКАР Є способи, мадам:

питима мати нам з природи — це спочива, чого йому й бракує. А щоб викликати в ньому, на те багато гойних трав, чия потужність замкне стражданню очі.

КОРДЕЛІЯ Всі благословенні тайни, всі ви, землі нерозголошені чесноти, зростіть від сліз моїх! Цілющі будьте й помічні — в біді людини доброї. Шукайте їх, шукайте, аби нестримний шал не розточив його життя, що змислів потребує: керуватись.

ПОСЛАНЕЦЬ Мадам, новини:
війська британські йдуть сюди.
КОРДЕЛІЯ Уже відомо. В нас готовість повна —
стрічати їх. О милий отче,
заради справ твоїх іду.
Тож і король французький
на скорб мою та невідступні сльози зглянувсь.
Не честолюбство нам, надуте, зброю спонукає,
але любов дочерня й право літнього отця:
його почую скоро і побачу.

Відхід.

5

Глостерів замок.

Вихід: РЕҒАНА і ОСВАЛЬД.

РЕҒАНА А братові війська вже рушені?

ОСВАЛЬД Так, пані.

РЕҒАНА Сам особисто — там?

ОСВАЛЬД Пані, сам: з великих турбів.

Сестра в вас — краций воїн.

РЕҒАНА Чи дома Едмунд з герцогом твоїм не говорив?

ОСВАЛЬД Ні, пані.

РЕҒАНА Що лист сестрин до Едмунда містити міг?

ОСВАЛЬД Не знаю.

РЕҒАНА Бач, він помчав у важній справі звідси.

Було безглуздо вельми — Глостера, вже без очей,
зоставити живим. Де б не прибув, зрушає

серця: всі проти нас. Подавсь, гадаю, Едмунд —
кінчити, з жалю до нещастя,

йому життя понічцішне. Зверх того, звіда
ворожі сили.

ОСВАЛЬД З листом, — його наздоганяти мушу.

РЕҒАНА Загони рушать завтра: будьте з нами,
дороги небезпечні.

ОСВАЛЬД Мадам, не можу.

Це господиня в службу повеліла.

РЕҒАНА Чого писати мусить Едмунду? Ви б не могли
віддати словом наміри її? Можливо,
чогось не знаю. Я віддячусь дуже,
дай — розпечатаю листа!

ОСВАЛЬД Мадам, уже волів би...

РЕГАНА Я знаю, вашій пані муж — нелюбий, цього я певна. І вона востаннє тут звертала найвимовніші зглядання й бісики чудні — на Едмунда шляхетного. Я знаю, ви довірник їй.

ОСВАЛЬД Я, пані?

РЕГАНА Кажу це, розуміючи. Так — ви! Я знаю.

Тому я раджу зважити на отцо:

мій муж помер. Я й Едмунд говорили:

він більш мені підходить до руки,
ніж пані вашій, — доміркуйтесь далі.

Як знайдете його, прошу вас, дайте це.

А ваша господиня, все від вас почувши,

прошу, порадьте їй! — нехай свою прикличе мудрість.

Отож: здорові будьте.

Про зрадника почувте сліпого,

то підвишка — хто покладе його.

ОСВАЛЬД Якби зустрів його, то показав би,

по стороні котрій ступаю.

РЕГАНА Тож будь здоров.

Відхід.

6

Поле коло Дувру.

Вихід: ГЛОСТЕР і ЕДГАР, одягнутий як селянин.

ГЛОСТЕР Коли я вийду на вершок цієї кручі?

ЕДГАР Вже вибираєтесь. Ідем же трудно, бачте!

ГЛОСТЕР Здається, ґрунт пологий.

ЕДГАР Страхітливий прислон.

Тш! Море чуєте?

ГЛОСТЕР Ні, справді.

ЕДГАР Тож інші змисли неодоладні вам ростуть — від болісти очей.

ГЛОСТЕР Це — може, дійсно.

Здається, голос твій інакший, і говориш
у кращій суті й реченні, як досі.

ЕДГАР Ви дуже зведені. Нічим я не змінивсь,
крім одягу.

ГЛОСТЕР Здається, ти говориш краще.

ЕДГАР Ходім. Це — тут. Спокійно стійте: страшно як
і млосно оком кидати так низько!

Ворони й галки, що повітря в середпутті крилять,
завбільшки ледве — як жуки. На півглибині
звиса збирач морського кропу: моторошна праця.
Не більший він, гляди, як голова його.

Рибалки, йдучи на узмор'я —
неначе миші. Корабель на якорі, високий,
змалів до шлюпки, що сама — як поплавець:
аж задрібна в позір. Бринливця буруна,
де він на камники непочислимі бурха,
не чути в цю високість. Не погляну більше,
щоб мозок не скруживсь і зір бентежний
сторчма униз не перекинув.

ГЛОСТЕР Постав мене, де сам стоїш.

ЕДГАР Давайте руку. Ви тепер — на ступінь
від краю самого. Під місяцем ні за що
не скочив би туди.

ГЛОСТЕР Руку відпусти.

Ось, друже, інший гаманець: тут самоцвіт,
що вартий — бідакові в статки. Феї та боги
щастить з тобою! Відступи подалі.

Прощайсь і — щоб я чув, як ти відходиш.

ЕДГАР Тепер здорові будьте, добрий пане!

ГЛОСТЕР Всім серцем...

ЕДГАР (на сторону) Я ж розграю його розпуку,
щоб вилічити з неї.

ГЛОСТЕР О ви, боги могутні!..

(Стає навколішки.)

Від світу відрішаюсь і під ваші зори
скидаю, терплячи, мое велике горе:
коли б я далі міг нести його й не взятись
успротив вашій безперечній волі,
мій гнотик і відразний пай природи міг
згоріти сам. Якщо жив Едгар, о, благословіть його!
Ну, друже, будь здоров.
ЕДГАР Пішов, бувайте!

(ГЛОСТЕР, кинувшись, падає.)

А все ж не знаю, чи уява може красти —
життя скарбницю, як життя само
крадіжці піддається. Був би там, де думав він,
то вже б минуло й думання. Живий чи мертвий?
Гей, пане! друже! Чуєте — ви говоріть!

Готовий, справді, бути міг, а оживає.

Ви, пане — хто?

ГЛОСТЕР Геть! І дай мені померти.

ЕДґАР Якби був чимсь не з павутин, пір'їн, повітря,
то, падаючи вниз на стільки сажнів,
розбився б, мов яйце. А — дишеш!

Важку істоту маєш. Не кривавишся. Говориш. Цілий.
Десяток щогл сторчма не зложать висоти,
відкіль ти прямовисно впав.

Життя твоє — це чудо. Ще промов!

ГЛОСТЕР Але я впав чи ні?

ЕДґАР Відтіль, з вершка страшного кручі з крейди.
Поглянь угору. Дзвінкогорлий жайворон аж там —
не чутний і не видний. Та поглянь!

ГЛОСТЕР Ох, я очей не маю.

Чи бідування збавлене вже й добродійства:
себе скінчити смертю? Це була ще втіха,
як ошукати лють тиранову могло нещастя
і подаремнити сваволю горду.

ЕДґАР Дайте руку.

Ну, встаньте. Як вам? Ноги чути? Стоїте?

ГЛОСТЕР Аж надто добре, надто!

ЕДґАР Це — над всяку дивовижність.

А на короні скелі що за річ була —
від вас відстала?

ГЛОСТЕР Бідар — жебрак нещасний.

ЕДґАР Як я внизу стояв, здавалось — очі в нього
були два повні місяці. Мав тисячу носів,
вилися роги й хвилювали, як бунтує море:
то був нечистий. Отже, ти, щасливець, батьку,
зміркуй: боги преясні, що вшановуються в почесть
від людської нездолності, — тебе спасли.

ГЛОСТЕР Тепер збагнув: віднині я нестиму
нещастя, поки викричиться все:

«доволі вже, доволі!» — й згине. Річ, про що говориш,
я мав за чоловіка, то мовляло часто:

«злий дух, злий дух!» — він вів мене туди.

ЕДґАР Думками вільний стань і терпеливий.

(Вихід: ЛІР, примарно прибраний польовими квітками.)

Хто йде сюди?

Здоровий змисл ніколи б не оздобив
свого господаря — отак.

ЛІР Ні, не можуть схопити мене за карбування грошей.
Я сам — король.

ЕДГАР О, вигляд цей терзає серце!

ЛІР Природа цею стороною вища від мистецтва. Ось ваші рекрутські гроші. Той хлопчина орудує луком, як вороняче опудало. Натягни тятиву — на сукнарів аршин. Глянь, глянь: миша! Тихо, тихо: цей кусень смаженого сиру зробить, що треба. Он — моя залізна рукавиця: кидая велетневі. Принесіть алебарди. О доброліте-пташе, в мету — в дзвінку. Фурк — в'юїть! Скажи гасло!

ЕДГАР Запашний майоран!

ЛІР Проходь.

ГЛОСТЕР Я знаю цей голос.

ЛІР Га! Гонерілья з сивою бородою! Вони улещували мене, як пса, і говорили мені: я мав сиві волосини в бороді раніше, ніж там були чорні. Казати «так» і «ні» до всього, якщо я теж казав «так» і «ні», — це було недобре богословіє. Коли дощ раз полив змочити мене і вітер змусив цокотіти зубами, коли грім не хотів стихнути на мою просьбу, — там я розпізнав їх, там я рознюхав їх. Та ось, вони не хазяйки своїх слів: казали мені, що я був усе чисто; це брехня, я — не замовлений від трясовиці.

ГЛОСТЕР А витин цього голосу я добре пам'ятаю: чи не король?

ЛІР Атож, від тімени до п'ят — король.

Встромлю я очі — глянь, як підданий дрижить!

Життя йому дарую. В чім його переступ?

Перелюб?

Ти не повинен вмерти: вмерти за перелюб! Ні: королик-пташка чинить це, і мушка золота розпусти в мене перед оком коїть.

Хай злучка процвіта. Бо Глостерів байстрик добріший був до батька, ніж до мене — дочки, народжені в законних простирадлах.

Сюди, заласся! Мішма, бо мені солдатів брак.

Глянь, он маніжно-всмішна дама, чий вид в розвилці зачіски віщує сніг.

Вона вдає чесноту і хитає головою, не хоче чути ймення втіхи.

Ні тхір, ні стадник-жеребець того не творять з розгульнішим смаком.

Від стану вниз вони центаври, хоч нагорі жінки цілком.

До пояса лише — впадковують боги, внизу ж дияволове все.

Там пекло, морок, там сірчана прірва, полум'я, кип'яч, сморід, гнилизна; хве, хве, хве! тьфу, тьфу! Дай мені унцію пахощу, добрий аптекарю, напахтити мою уяву: ось гроші тобі.

ГЛОСТЕР О, дай мені поцілувати руку!

ЛІР Хай спершу витру: смертністю смердить.

ГЛОСТЕР О знівечений верхотвір природи! Тож і світ великий зведеться так — нінащо. Знаєш ти мене?

ЛІР Пам'ятаю твої очі гаразд. Чи ти зовкоса зиркаєш на мене? Ні, вчини найгірше, сліпий Купідоне. Не полюблю. Прочитай оцей виклик, та примічай, як тут витинається пером.

ГЛОСТЕР Будь літери твої сонцями, вгледіти б не зміг.

ЕДґАР Я б не повірив з розповіді, а це — так.

І серце крається мені.

ЛІР Читай!

ГОСЛЕР Що: ямками очей?

ЛІР Ого, отак мені з тобою? Ні очей у лобі, ні грбшей у гамані. Твої очі у тяжкому стані, гаман у легкому, все ж бачиш, як на цьому світі йдеться.

ГЛОСТЕР Я бачу почуттями.

ЛІР Що, ти — навіжений? Чоловік може бачити, як на світі йдеться, і без очей. Подивись вухами: бачиш, як отам суддя скромадить сірого крадійця? Тш! Тобі на вухо, міняй місця: «ей-свей...» Ну, хто суддя, а хто крадієць? Ти бачиш, як рандарів бровко гавкає на старця?

ГЛОСТЕР Аей, пане.

ЛІР А той творінок тікає від дворняги. Отам споглянути можеш великий образ влади: слухатись треба собацюри в установі.

Ти, стерво, околочний, кривавну руку здерж!

Чого бичуєш хльорку? Свій хребет побасамань,

бо палко ласишся до того з нею,

за що її січеш. Плутяжку вішає лихвар.

Порок дрібний крізь рамтя видно;

а тоги й мантії на хутрі все скривають. Гріх обзолоти, —

і правосуддя сильний спис ламається невшкодно;

вдягни в лахміття, — соломиною проткне курдуплик.

Ніхто не провинивсь, ніхто. Кажу: ніхто. Ручаюсь я!

Затям від мене, друже мій, хто можливість має

склепити рот винувача. Май шкельця-очі

ЕДГАР Єй, пане благородний!..

ДВІРЦЕВИЙ Магай-бі, пане: в чім бажання ваше?

ЕДГАР Ви чули що про битву — тут надходить?

ДВІРЦЕВИЙ Якнайпевніш кругом відомо поспіль.

Кожен чує,

хто розрізняє звуки.

ЕДГАР А, з любезности, скажіть,

як зблизилося друге військо?

ДВІРЦЕВИЙ Близько, і крокує успіх. Найбільша сила, гляди, покажеться в годину кожну.

ЕДГАР Я, пане, дякую: це все.

ДВІРЦЕВИЙ Хоч королева, з особливої причини, тут, та військо вирушає.

ЕДГАР Дякую вам, пане.

Відхід: ДВІРЦЕВИЙ.

ГЛОСТЕР Боги довічно добрі! Відберіть мені дихання, щоб знов нечистий дух в мені не спокусив раніше брати смерть, ніж воля ваша.

ЕДГАР Добре молитесь, батьку.

ГЛОСТЕР Тож, добрий пане, хто ви?

ЕДГАР Муж найбідніший, скорений в удари долі, хто від мистецтва знати й чути скорбі став схильний співчувати. Руку дайте, я поведу вас до пристанку.

ГЛОСТЕР Дякую сердечно.

Благословення й милость неба в додачу і додачу.

Вихід: ОСВАЛЬД.

ОСВАЛЬД А, ціно вівіщена! Найщасніше твоя безока голова зложилась перша в плоть — мої підняти статки. Ти, нещасний зрадцю ветхий, звітуйся зараз: меч добуто, що порішить тебе.

ГЛОСТЕР Нехай твоя рука, як дружня, вкладе в удар достатню силу.

ЕДГАР втручається.

ОСВАЛЬД Як ти, зухвалий селянине, за звиченого зрадця стати смієш? Геть! Щоб від його судьби — чума не заразила і тебе. Пусти його з рукою.

ЕДГАР Йо не 'дпускаю, поне, без окозій дольших.

ОСВАЛЬД Пусти, або ти, смерде, вмреш!

ЕДГАР Добрячий поне, ходіть у свою тропку, і лишіть — хай обогий люд мина. І коби я мав бути вимордований зо свого життя, то би сталося не так довго, як аж за чотирнодцять день. Ніт! Не підступойте вблизь до діда, — гетьте: я ж остерігою вас, а то йо 'сь попробую, чи ваше яблучисько на плечох, чи моя дрючина твердій: йо вам прямо кожю.

ОСВАЛЬД Геть, гнойовик!

Вони б'ються.

ЕДГАР Йо вам зуби виберу, поне: ходіть. Байдуже на ваші мечовороти.

ОСВАЛЬД падає.

ОСВАЛЬД Ти, рабе, вбив мене. Візьми капшук, подляче: як ти зажити хочеш, тіло погреби, й листи, що знайдеш на мені, подай до Едмунда — до графа Глостера. Шукай його по стороні англійській. О невчасна смерть, смерть!

Він умирає.

ЕДГАР Тебе я знаю добре. Службівний підлотник, порокам панії такий слухняний, як побажа поганість.

ГЛОСТЕР Що, він мертвий?

ЕДГАР Сідайте, батьку. Ви спочиньте.

Заглянем до кишень: листи, що змовив він, для мене, може — друзі. Мертвий він. Лише шкодую, не другий хтось для нього — езекутор. Глянем: пускайся, віск м'який, і не коріть, звичаї: щоб знати думи ворогів, ми їм серця рвемо, папери ж їх — іще законніш.

(Читає лист.)

«Нехай наші взаємні клятви будуть пам'ятні. Ти маєш багато нагод збавити його: якщо бажання не забракне, час і місце плідно тобі поставляться. Уже нічого не вдіяти, коли він вернеться завойовником: тоді я — бранка, а його ліжко — моя в'язниця. Від такого остогидного теп-

ла визволь мене і займи його місце, за твою турботу. Твоя — жінка, так би хотіла я сказати, — заласкавлена слуга, і хто має тебе власним, на звагу, Гонерілья».

О незмежénний простір хтивности жінок!

Це — змова на життя її цнотливця мужа,

і як заміна: брат мій. Тут в піски

я загребу тебе, безсвятний вістоноше

розпусників мордерних, і в достиглий час

оцим листом зловісним зір вражý

смертельно чиганого герцога: йому гаразд

про смерть твою і справу розказати зможу.

ГЛОСТЕР Король — безумець. Як зачляк мій ниций
змисл,

що встоюю, і маю відчуття свідоме

моїх великих смутків! Краще б збожеволів:

щоб відділились думи від скорбот моїх,

і горе — в мареннях згубило

знаття себе самого.

Барабан здалеку.

ЕДГАР Дайте руку:

здаля, здається, чую барабанну дроб.

Ходім, я приміщу вас, батьку, в друга.

Відхід.

7

Намет у французькому таборі.

Вихід: КОРДЕЛІЯ, КЕНТ, ЛІКАР і ДВІРЦЕВИЙ.

КОРДЕЛІЯ О добрий Кенте, як я жити й працювати маю: щоб порівнятись добрістю. Життя коротке буде, і кожна міра — вбога.

КЕНТ Як бути признаним, це вже в надплаті.

Від мене звіти в гоїй правді йдуть:

ні довш, ні втято, саме — так.

КОРДЕЛІЯ Вдягніться ліпше.

Це вбрання — згадка про години гірші:

благаю, відкладіть його.

КЕНТ Пробачте, пані дорога,

порано взнаним стати, — крає намір мій,

прошу віддяки: тим, що я вам невідомий,
аж то — на час догодиться й на мене.
КОРДЕЛІЯ Тож бути так, мій добрий пане.

(До ЛІКАРЯ.)

Як король?

ЛІКАР Мадам, — ще сплять.

КОРДЕЛІЯ О ви, благі боги!

Загойте цей великий влам в його турбливій вдачі.

Безладні й неспівзвучні змисли, о, врядіться —
в цього здитиненого батька!

ЛІКАР Якщо волить величність ваша,

збудити можем короля: він довго спав.

КОРДЕЛІЯ Керуйтеся своїм знанням і дійте
по волі вашій. Чи передягли його?

Вихід: ЛІР — у кріслі, несений СЛУГАМИ.

ДВІРЦЕВИЙ А так, мадам: при сні його важкому
ми перебрали в свіжий одяг.

ЛІКАР Тут будьте, милостива пані, як його розбудим.

Не сумніваюся, що — змисний він.

КОРДЕЛІЯ Дуже добре.

ЛІКАР Як ласка ваша, — ближче. Музика: гучніше там!

КОРДЕЛІЯ О батьку дорогий мій! Поклади, відново,

свій лік мені в уста, й нехай мій поцілунок

поправить шкоди всильні, що їх дві сестри
достойності твоєї вчинили.

КЕНТ Принцеса добра й мила.

КОРДЕЛІЯ Хоч не були б отцем для них, то сиві пасма

жалю до себе вимагали. Чи цьому обличчю

було проти вітрів ставати напасних,

терпіти гуркотний і страшно-стрільний грім?

Під найважливішим метким ударом

шпаркої в зломах блискавки, глядіти — бідна варта! —

в шоломі сивини? Собака ворога мого,

хоч і вкусив мене, стояти міг тієї ночі

при огнищі моім. Був радий, бідний батьку,

тулитися з свиньми і волоцюгами без долі,

на стовченій гнилкій соломі, леле-леле!

Ще дивно, як життя твоє і змисли разом
не зруйнувались вкрай. — Прокинувся. Кажіть до нього!

ЛІКАР Ні: ви, мадам! Так найслухніше.

КОРДЕЛІЯ Як вам, королю, володарю мій?

Як мастесь, величність ваша?

ЛІР Ти кривдиш, беручи мене з могили:
бо ти — душа в блаженстві, я ж прип'ятий
на колесі огню то власні сльози
печуть, немов розтоплений свинець.

КОРДЕЛІЯ Господине, знаєте мене?

ЛІР Ти дух: я знаю. Ти коли померла?

КОРДЕЛІЯ Ще, ще — далеко він.

ЛІКАР Він ледве пробудивсь. Хай буде сам — до часу.

ЛІР Де я пробув? Де нині? Біле світло дня?
Я вельми зманений. Я з жалю вмер би навіть,
такого ж са́мо бачачи. Не знаю, що сказати.
Не присягну, що руки ці — мої: поглянем.
Я чую вкол від шпильки. Як би я допевнитись бажав
про стан мій.

КОРДЕЛІЯ О, на мене гляньте
і руки піднесіть: мені в благословення.
Ні! Не ставайте на коліна!

ЛІР Благаю, не глумися з мене:
я — дуже стуманів, змалілий дід
восьми десятків літ назверх, ні більш годиною, ні менш.
І справувавши щиро,
боюся — я не в досконалій тямі.
Немов, тебе повинен знати й цю людину,
а сумніваюсь, бо сповна не досвідомий,
що це за місце, і мій хист увесь
не згадує цієї бдежі, ні я не знаю,
де приміщавсь в останню ніч. Не смійтесь з мене,
бо як — людина я, то думаю: ця леді —
моє дитя Корделія.

КОРДЕЛІЯ Так: це я, це я!

ЛІР Чи сльози в тебе — мокрі? Справді: так. Прощу,
не плач.

Якщо мені отруту маєш, виг'ю.
Не любиш ти мене: я знаю. Бо ті сестри,
як згадую, мені вчинили кривду,
у тебе є цьому причина, в них же — ні.

КОРДЕЛІЯ Нема її, нема її!

ЛІР Я в Франції?

КЕНТ В своєму королівстві, володарю.

ЛІР Не зводьте ви мене.

ЛІКАР Утіштесь, ласкава пані! Дужий шал,
як бачите, у ньому збито. Ще ж — це небезпека:
нагадувати навіть час його потері.
Запрошуйте до себе. Більше не тривожте,
до дальших втихомирень.

КОРДЕЛІЯ Чи не волієте, величносте, пройтись?

ЛІР До мене терпелива мусиш бути. Прошу тепер,
забудь і прости.

Я — старий і нетямущий.

Відхід: ЛІР, КОРДЕЛІЯ, ЛІКАР, СЛУГИ.

ДВІРЦЕВИЙ Глядіть, це правда, пане, що герцога
Корнвола убито?

КЕНТ Найпевніше, пане.

ДВІРЦЕВИЙ А хто начальник над його людьми?

КЕНТ Говорено: син Глостера, байстрик.

ДВІРЦЕВИЙ Як кажуть, Едгар, вигнаний син його, із
графом Кентом у Німеччині.

КЕНТ Пріблухи перемінливі. Це час розглянутись:
армії королівства надходять швидко.

ДВІРЦЕВИЙ Рішенець, як бачиться, кривавий буде.
Щасти вам!

Відхід: ДВІРЦЕВИЙ.

КЕНТ Мета й кінець гаразд мені врізьбитися,
в добрі чи злі, — як нині пройде битва.

Відхід.

Закінчення в наступному числі

Г. Гавриленко і його критики

Аркадія Оленська-Петришин

У Києві в 1968 році появилася альбом мистецьких праць Григорія Гавриленка. Репродукції творів, опубліковані у цьому виданні, як і його раніші праці, свідчать про зрілість індивідуального бачення мистця, що й підкреслює українська радянська критика. Однак треба також розглянути його творчість на тлі дещо невиправданого ентузіазму, що його виявила згадана критика.

Немає сумніву, що в спрощенні площ реальних предметів (двовимірність інтерпретацій особливо помітна в творах Гавриленка) мистець досягає декоративності, яка багато чим може захоплювати глядача. Особливим позитивом його творчості є єдність формальних засобів і сюжетних мотивів, які також прості та обмежені в зображенні постатей і поз. Ця єдність дає в наслідку безсумнівні експресивні якості. Беручи до уваги монотонність переважної більшості українських радянських мистецьких творів, такі прикмети праць Гавриленка заслуговують на окреме відзначення. Однак формальні засоби, їхня єдність з обраним сюжетом і вияв експресивних намірів є конечні для кожного справжнього мистецького процесу і не становлять якогось спеціального досягнення. Справжня вартість творчості вимагає більшого: вона однаковою мірою залежна від інтенсивності і точної значимості такої експресії. Саме в браку сильної інтуїції та рішучості вислово відчувається слабкість творів Гавриленка.

Ясно, що простота та спокійне трактування сюжету, як і легкість ліній та кольору, викликають лагідні емоції в глядача, тобто емоції, відповідні даним мистецьким творам. Але такий діалог між творами і глядачем надто часто викликає невиправдані асоціації, що їх, між іншим, критика накидає глядачеві, спрямовуючи його сприймання до зовсім неіснуючих якостей. Легко уявити можливе непорозуміння, коли такі прикмети, як легкість чи простота, одні критики вважають за «ніжність або ліричність», а інші — за «млявість або нерішучість». Роздвоєний колір і непевність ліній у Гавриленка саме вказують на млявість та нерішучість його наміру й експресії, а не на «ліричність», що підкреслюють радянські критики. Небезпека невиправданих асоціацій критики помітна також у ставленні до сюжету, який (частково в наслідок переваги жіночих постатей) вважається «ніжним». Так добросерді критики суб'єктивно накидають творам прикмети та асоціації, які, мабуть, дуже далекі від справжніх їхніх прикмет.

Почуття ліричності мусить бути результатом недово- значної сили ліричної експресії у формальних та сюжетних засобах даного твору. «Емоційне напруження», яке майже одногосно зауважують радянські критики в творах Гавриленка, є тільки проекцією їхньої власної сентиментальності. Така аналіза вказує на невміння або неохоту підходити до мистецького твору на рівні його справжніх прикмет, як це власне підкреслюють всілякі безвідповідальні фрази в стилі «відчуття весни», «чистота людини і світу» тощо. Подібні фрази можуть мати тільки дуже далекий, посередній стосунок до творчости Гавриленка, і тому вони зайві.

Щодо якостей праць Гавриленка, то з приємністю помічаються в них зацікавлення мистця формою як засобом вислову. Вищезгадане спрощення площі і відповідна віддал від буденного бачення об'єкту дають можливість для індивідуальних інтерпретацій. Вага думки чи експресії переноситься від сюжету (який сам собою мало експресивний) на формальні засоби. Однак надто часто форма стає для Гавриленка самоціллю, і він губиться в грі формальних варіацій.

Така картина, як «Образ з блакитним фоном», належить до його кращих творів тому, що форма не є порожнім технічним засобом (хоч у дечому помітне і тут надто велике зацікавлення самою формою), а гармонізує з лагідністю образної теми. У картинах, де такої гармонії немає, особливо сильно вражає порожнє шукання формальних рішень, які вже давно знайдені в більш інтенсивних виявах західного мистецтва 19 і 20 століть і які сьогодні не мають уже історичного виправдання. Немає також виправдання на повторення тих самих чи подібних сюжетів задля мінімальних формальних варіантів. Скільки непорозуміння внесли натюрморти Сезанна, які при кінці 19 століття були такими важливим кроком у зображенні нових можливостей просторових відносин і відкрили стільки доріг для мистецтва 20 століття. Але постійні нові версії натюрмортів, якими ще далі мучить глядача така велика кількість теперішніх мистців, байдужих до нових знахідок мистецької думки і не здатних зрозуміти власну дрібничковість, — сьогодні цілковито не виправдані.

Тож як у тематичних, так і в формальних зацікавленнях існує небезпека механічної концентрації, при якій мистці часто забувають своє головне покликання — шукати вияву мистецької думки чи надхнення, щоб форма і зміст були тільки засобом. Слова Т. С. Еліота, який порівнює сюжет у мистецькому творі до шматка м'яса, що його злодій кидає собаці перед тим, заки виконати грабіж, можна прикласти також до форми, яка не повинна стати самоціллю.

Механічність, яка відчувається в надто частих повтореннях формальних рішень та сюжетних комбінацій, саме помітна в багатьох творах Г. Гавриленка. Наприклад, у рисунку він вибирає собі деякі спрощені настанови, як от повторення перехрещених чи паралельних ліній, і вживає їх з

такою одноманітністю, що відразу вичувається тільки мистцева рутиня. Повторення у Гавриленка помітні особливо тому, що його формальні досягнення такі досить мінімальні і кількістю рішень, і якістю комбінацій. Ці розводнені повторення нагадують зокрема трактування обличчя на картинах російського маляра Явленського, який працював над подібними проблемами під час свого перебування з Західній Європі на початку нашого століття. Гавриленків «Образ світлий» сильно нагадує спроби Явленського, який (на подоби німецьких експресіоністів) з надуманою жорстокістю спотворював людське обличчя на полотні в ім'я творчої свободи, тобто в ім'я перемоги мистецької уяви над вимогами точного бачення об'єкту. Очевидно, в Гавриленка такої жорстокості та рішучості немає. Однак немає в нього також вияву дуже конкретних емоцій, як і багатьох інших позитивних якостей, що їх бачать у нього його радянські критики. Натомість у багатьох його картинах помітна в'ялість і брак життя в обличчях людей.

Наприклад, один з його критиків, Юрій Щербак («Ранок», ч. 3, березень 1966), бачить у Гавриленкових портретах такі експресії, як от «тугу за коханням» або «прозріння майбутнього материнства» (так!). Очевидно, конкретні емоції такого порядку (щобільше, майбутні фізіологічні стани) не може висловити в портретах навіть найпроникливіший майстер.

Власне мистецька критика, так дуже потрібна для здорового та інтенсивного розвитку мистецтва, надто часто затримує його розвиток браком конкретної аналізи і хибними висновками. Такі недобачення чи вкладання критиками неіснуючих властивостей у творчість мистців не тільки перешкоджають розвиткові мистецтва, але також унеможливають глядачеві безпосередньо сприймати мистецький твір. Саме в українській мистецькій критиці (на Україні і на еміграції) є багато зайвого поетичного патосу і надто мало аналізи справжнього експресивного потенціалу мистецьких творів.

Бачення дуже «конкретних» поетичних станів у працях Гавриленка — це просто переплутання поетичних станів з млявістю технічного виконання, де, як уже згадано, помітний брак рішучості у формальних розв'язках і кольористичних гамах. Невиправдане також порівняння темпераменту картин Гавриленка з «бурхливим океаном Дантової поезії». Це одне з особливо безвідповідальних тверджень, яке зраджує відсутність будь-якої емпатії з творами. Зрештою, говорити про праці Гавриленка як про «подвиг» або втілення «найвищої пластичної якості» (як читаємо в українській радянській критиці) значило б тільки свідчити про умовність критеріїв. Саме брак справжніх подвигів різко вражає західного глядача, який так звик до рішучих мистецьких подвигів і до цікавих пластичних якостей. Ті формальні якості, які радянські критики подивляють задля від-

шттовхування від надокучливих уже метод соціалістичного реалізму, аж ніяк не можуть бути запорукою подвигів, а радше можуть стати початком чогось подібного й однаково негативного. Не вистачає відкидати «пересічний реалізм», бо тут справа взагалі не в реалізмі чи «модернізмі», а в сильному та рішучому мистецтві з цікавими новими розв'язками і з силою надхнення, словом, у тому, чого не знаходимо в працях Гавриленка.

Ми співчуваємо радянським мистецьким критикам, які ще далі мусять боротися з читачами та глядачами, яким важко погодитися із зображеннями актів (так!). Але такі проблеми вказують на безнадійну провінційність мистецької свідомости. Жалюгідний стан київських колекцій, в яких майже немає добрих зразків західнього мистецтва (на відміну, скажімо, від колекцій у Москві), є великою перешкодою для розвитку мистецтва і мистецької критики. Цілковито розуміємо критику, яка намагається перейти до справжніх питань мистецтва, не турбуючися тим, чи твори Рубенса «публіка» хоче виключити з музеїв як... порнографічні. Така публіка існує всюди. Але вона жодного стосунку до мистецтва не має і мати не може. Тому й не слід про неї говорити. Треба ж зірвати зв'язки з нею. Тільки в незалежності від неї можна сподіватися розвитку мистецької критичної думки і справжньої творчої атмосфери.

Вихідні ідеї Маркса про філософію, суспільство і політику

Володимир Одайник

Розділ із праці, над якою
автор тепер працює.

Редакція

Ідеї не зароджуються в людському розумі самі від себе — вони мають історію. Вони визначаються традиційними способами мислення, екзистенціальними умовами мислителя і проблемами, які він прагне розв'язати.

Маркс виховувався в середовищі, просякнутому духом і традиціями просвітництва. Тому зовсім природно, що його ранні твори віддзеркалювали цей дух. Один з фундаментальних принципів, на яких оснувався його матуральний есей у гімназії, «Роздуми юнака про вибір професії», — це просвітницька віра в те, що самовдосконалення є метою окремої людини і всього людства. З цією метою індивід повинен вільно вибирати свою професію на благо людства. Але вже тоді Маркс умірковував свої ідеї реалізмом. Він визнавав, що вибір індивіда не є не зумовлений, бо «наші соціальні стосунки в певній мірі вже почали формуватися, коли ми ще не маємо можливості визначити їх самі».¹

Ця свідомість розриву між ідеалом і дійсністю поглибилася під час його першого року в Берлінському університеті, коли під впливом Канта і Фіхте він пробував створити філософію права. У часто цитованому листі (10 листопада 1837) до свого батька він описав свій невдалий експеримент і зазначив, що у висліді він «був дуже збентежений конфліктом між тим, що є, і тим, що повинно бути, — конфліктом, притаманним ідеалізові...»² Характерно, що він вирішив шукати «ідею в самій реальності», бо «якщо раніше боги жили понад світом, то тепер вони стали його центром».³ Він прочитав частину Гегеля, але вирішив, що його «гротескова кострубата мелодія — неприваблива»⁴ і навіть спробував сконструювати конкуренційну систему. Він висловив бажання в майбутньому ґрунтовніше простудіювати

---

¹ Writings of the Young Marx on Philosophy and Society, переклад і редакція — Loyd D. Easton, Kurt H. Guddat, New York, 1967, стор. 37. В дальших посиланнях на це видання скорочуватимемо: *Easton, Guddat*.

² Там таки, стор. 42.

³ Там таки, стор. 46.

⁴ Там таки.

Гегеля, але «з виразним наміром відкрити, що наше розумове ество таке ж зумовлене, конкретне і твердо усталене, як ество фізичне».⁵ Уже тут виявляється його пізніша готовість прийняти матеріалізм чи натуралізм і відкинути ідеалізм.

У цей період життя його часто називають гегельянцем, тоді як насправді він ніколи не приймав Гегеля безкритично. З першого побіжного ознайомлення з Гегелем він прийшов до висновку, що обіцяна єдність суб'єкта й об'єкта, ідеї і факту, думки і дійсності — це фікція. Він почав свою докторську дисертацію в 1839 році, і навіть його вибір теми, «Відмінність між натурфілософією Демокріта і натурфілософією Епікура», знаменний, оскільки він свідчить про його незалежність від Гегеля. Як ідеаліст, Гегель не дуже шанував матеріалістичну філософію і трактував пізніших грецьких мислителів досить поверхово. Маркс, натомість, вважав гелленістичних філософів, зокрема їхню тлумачення принципу індивідуальної самосвідомості, за кульмінацію грецького філософського мислення. У цю пору він прийняв погляд молодогегельянця Бруно Бауера, який замінив еволюцію Гегелевого Абсолютного Духу еволюцією людської самосвідомості. На цій ідеї без сумніву позначився вплив філософії Фіхте, і згодом вона призвела до крайньої формуляції соліпсизму в Макса Штірнера, також молодогегельянця, автора книжки «Єдиний і його власність» (1844).

Маркс також твердив, що існує паралель між післяаристотелівською і післягегельянською філософською кризою в світі. В обох випадках, аргументував він, філософія зуміла систематизувати дійсність, тим самим створюючи потребу, щоб дійсність реалізувала філософію, тобто узгіднила світ з поняттям про світ. На цьому історичному етапі філософія набула практичних рис, вишукуючи недоліки реального світу, критикуючи сучасність і порівнюючи її з Ідеєю. Таким робом філософія прагнула реалізувати і доповнити себе. У декількох примітках до своєї дисертації Маркс пояснив свою концепцію: «Так як у філософії існують вузлові пункти, що самі собою набувають конкретности, перетоплюють абстрактні принципи у цілість і таким чином переривають простолінійну послідовність, — так само є моменти, коли філософія обертається лицем до зовнішнього світу. Вже не замислено, а так, як практична людина вона снує інтриги з світом, виходить з Аментового прозорого царства і кидається в обійми земної сирени».⁶ Або в іншому місці: «Це психологічний закон, що теоретичний розум, здобувши свободу, обертається на практичну енергію... *Практика* (Praxis) філософії, проте, завжди *теоретична*. *Критика* натомість по-

⁵ Там таки.

⁶ Там таки, стор. 62.

рівнює індивідуальне існування з суттю, конкретну дійсність — з Ідеєю».⁷

У Гегелевій філософії, особливо в його описі діалектики, можна знайти виправдання на таке розуміння ролі філософії. Отже, учні Гегеля поділилися на дві відмінні школи: старі або праві гегельянці, які приймали його філософію без застережень; і молоді чи ліві гегельянці, які добачали суперечність між статичною консерваторською системою Гегеля і його динамічною революційною методою. «Їхньою основною проблемою, — зауважує Огюст Корню, — було подолати суперечність між діалектичним розвитком, що виправдував революційну дію, і консерваторською системою Гегеля. Для цього вони мусіли продовжити в майбутність розвиток ідеї, що зумовлює розвиток дійсності, тоді як Гегель обмежував цей розвиток минулим і зупинився на сучасному».⁸ Тому молодогегельянці відкинули систему, прийняли методу і намагалися застосувати її в теоретичній критиці політики і суспільства. Проте цей рух завдячує свій початковий поштовх релігійній критиці, точніше — книжці Давіда Ф. Штравса «Життя Ісуса» (1836), що висувала аргументи проти гегелівського утотоження філософії й релігії. Штравс твердив, що релігійні поняття — це не філософські символи, як аргументував Гегель, а міти, що часто позбавлені історичної основи. Корню пише, що Штравсова книжка завдала дошкульного удару цільй гегельянській філософії. Установивши, що суть релігії відмінна від суті філософії, Штравс знищив гегелівську гармонію між ними, а також спростував гегелівське утотоження історичної еволюції і раціонального розвитку, показуючи, що побіч раціональної і логічної правди існує також історична дійсність, яка не конче покривається з ними і яку не можна з ними утотожити. Заперечуючи будь-який первинний принцип поза людиною і не визнаючи за християнством абсолютної вартости, він прийняв метафізичний і трансцендентний характер гегельянства і відкинув його консервативні аспекти».⁹

У 1838 році Арнольд Руге і Теодор Ехтермаер заклали „*Hallische Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst*“; журнал став за орган молодогегельянців і поширив Штравсову критику на суспільно-політичні проблеми. У тому самому році Август фон Цешковскі опублікував свої „*Prolegomena zur Historiosophie*“, де він аргументував, всупереч Гегелеві, що фі-

⁷ Там таки, стор. 61.

⁸ *Auguste Cornu, The Origins of Marxian Thought*, Springfield, Ill., 1957, стор. 58—59.

⁹ Там таки, стор. 58. Крім Маркса, який від самого початку був бунтарським попутником, група молодогегельянців — не враховуючи названих уже імен — складалася в різні часи ще з таких людей, як Адольф Рутенберг, Едвард Маер, Карл Ф. Кеппен, Мозес Гесс, Людвіг Фюербах, Арнольд Руге, Теодор Ехтермаер і Фрідріх Енгельс.

лософія не повинна всього лиш виводити сучасне з минулого, а мусіла б зробити з історії утвір раціональної дії. У 1839 році Людвіг Фюєрбах опублікував в „*Hallische Jahrbücher*“ статтю під заголовком «До критики Гегелевої філософії», у якій він намагався далі підважити Гегеля, аргументуючи проти його утотоження ідеальності та реальності і критикуючи його відмову від конкретного світу. Замість Абсолютного Духу, абстрактного поняття, Фюєрбах пропонував *людину*, як «конкретний абсолют».

Маркс погоджувався в принципі з молодогегельянцями, але критикував їхнє безкритичне наставлення супроти решти гегелівської філософії. Він твердив, що вони не розуміють всієї ваги Гегелевого ідеалізму; це, твердив він, проявлялося в їх припущенні, що Гегелеве «приспосовання» до існуючого пруського режиму пояснюється виключно особистими мотивами. Вони, мовляв, не розуміли, що це «приспосованство» походило з фундаментальної суперечності гегельянської філософії. Ідеалістичний світогляд Гегеля дозволяв йому ігнорувати суперечність між його ідеальним мисленням і конкретною практикою, між його філософією і його життям. Треба критикувати філософію, а не людину.

Тоді як молодогегельянці задовольнялися перетлумаченням Гегелевої філософії, Маркс критикував саму її основу. І, маючи на увазі молодогегельянців, він аргументував, що всього лише теоретична критика — непрогресивна і неповна. Теоретична критика стає вірна сама собі тільки тоді, коли вона перетворюється в практичну дію. І «отже, результат такий, що світ робиться філософичним, а філософія рівночасно, стає світською, що реалізація її — це рівночасно її втрата».¹⁰ Це перший нерішучий вираз ідеї, яка набиратиме сили, аж поки у «Вступі до критики гегелівської філософії права» Маркс ясно ствердить, що мета філософії — реалізувати і заперечити себе в революційній дії.

Ці погляди Маркса на Гегеля і на філософію взагалі коротко викладені в ряді приміток до його дисертації. Цікаве у самій дисертації, що Маркса приваблював принцип «відхилення атома» в філософії Епікура.¹¹ Для нього можливість

¹⁰ *Easton, Guddat*, стор. 67.

¹¹ Сьогодні нема вже сумніву, що піонером філософії науки був Демокріт, а не Епікур; тим то Марксова неприхильна оцінка Демокріта серйозно суперечить науковій теорії. Проте слід підкреслити, що на цьому етапі свого мислення Маркс цікавився більше поняттями, зокрема поняттями в співвідношенні з дійсністю, аніж чистими фактами. Отож він порівнював філософії Демокріта і Епікура в поняттєвій площині і аргументував, що тільки Епікур свідомо прийняв і подолав суперечності, властиві концепції атома, який є заразом ноуменом і феноменом, тоді як Демокріт замовчував то одне, то друге, залежно від своїх теоретичних потреб. Епікур, більше ніж Демокріт, стверджував гегелівські діалектичні закони логіки. Врешті, саме філософія Епікура дозволяла Марксо-

такого відхилення була знаменна тим, що постачала активуючий, діалектичний фактор у матеріалізмі. З історичної перспективи Дердь Лукач у монографії про молодого Маркса зауважує, що в цьому вже помічається зародок Марксових «Тез про Фюєрбаха». Формуляція Марксових аргументів така, яка дозволяє йому твердити, що можливість згаданого відхилення з його непередбачністю й свободою схиляє Епікура обороняти свободу окремого індивіда. Тим часом Демокрит з його теорією, де всі атоми падають прямою лінією, схиляється до фаталістичного, детерміністського погляду на людину. Маркс тоді прикладає епікурейське поняття «відхилення атома» до людини — істоти, що складається з атомів — і аргументує, що в своїй самосвідомості індивід незалежний і вільний: він рівний богам. Маркс знову обернувся проти основного гегеліанського засновку: він замінив Абсолютний Дух вільною самосвідомістю індивіда. Тут також початок його прометеївського гуманізму; він навіть хотів був вставити в передмову до дисертації слова Есхілового Прометей: «По правді я в серці плекаю ненависть проти богів»,¹² як відповідне мотто для філософії. В іншій примітці до своєї дисертації Маркс далі розкрив свої переконання в цьому питанні, захищаючи Епікура проти критики Плутарха, особливо коли йдеться про Бога і про безсмертя. У цих питаннях Маркс недвозначно приймає позицію Епікура і Люкреція.

Марксів філософський розвиток у цьому ранньому періоді життя можна б описати словами Дердя Лукача, як «радикальний, атеїстичний пантеїзм з виразними об'єктивно-ідеалістичними рисами».¹³ Він ще не прийняв матеріалізм, але він також не має упереджень проти матеріалізму, як Гегель і його радикальні послідовники. З другого боку, його прив'язання до гегелівської ідеалістичної філософії в цей час не таке широке і повне, як це твердить більшість коментаторів цього періоду Марксового життя.¹⁴

Від весни 1841 року, коли Маркс отримав докторат від Єнського університету, до осені 1842 року, коли він став головним редактором ліберальної «Райнської газети», він

ві обстоювати матеріалізм, що не є зумовлений, а, навпаки, допускає «реальні» і «абстрактні» можливості, зміни в законах природи і свободу людини впливати на реальний світ.

¹² *Franz Mehring*, Karl Marx; The Story of His Life, The University of Michigan Press, 1962, стор. 31.

¹³ *Georg Lukács*, Der junge Marx; Seine philosophische Entwicklung von 1840—1844, Neske, 1965, стор. 10.

¹⁴ Такий погляд висловлюють, напр., *Франц Мерінг*, цит. тв., стор. 30; *Louis Dupré*, The Philosophical Foundations of Marxism, стор. 69; *Isaiah Berlin*, Karl Marx, His Life and Environment, стор. 67—68. З авторів, які твердять, що Маркс ніколи не прийняв Гегеля, слід згадати: *Otto Rühle*, Karl Marx, His Life and Work, стор. 25; *John Lewis*, The Life and Teaching of Karl Marx, стор. 36.

займався філософськими студіями та журналістичною роботою. Він співпрацював, головне в редакторській функції, з Бруно Бауером у виготовленні брошури під заголовком «Сурма страшного суду над Гегелем, атеїстом і антихристом». Брошура, видана анонімно й написана нібито правовірним християнином, докоряла Гегелеві за атеїзм, що його виводила з удало підібраних цитат з Гегелевих таки творів. Справжні ж автори хотіли довести на основі гегелівської філософії, що молоді, а не старі гегельянці, успадкували справжню науку вчителя. Маркс мав взяти активнішу участь у запланованій другій брошурі, яка мала розглядати Гегелеву філософію мистецтва. До такої співпраці ніколи не дійшло, і есеї розвинувся в працю про християнське мистецтво з особливо критичною настановою до романтизму. Наскільки відомо, есеї загублений.

«Сутність християнства» Людвіга Фюєрбаха появилася в листопаді 1841 року. У січні 1842 року Маркс написав коротку статтю для журналу „*Anekdoten*“,¹⁵ де він окреслив цю працю, як поворотний пункт у німецькій філософії. Стаття «Лютер, як арбітр між Штравсом і Фюєрбахом» була відповіддю на есеї Макса Штірнера в „*Deutsche Jahrbücher*“, в яких автор ставив під сумнів, що Фюєрбах випередив Д. Ф. Штравса в богослов'ї. Маркс цитує Лютера, щоб довести, що Фюєрбахова дефініція чуда ближча до теологічного погляду, ніж більш спекулятивне визначення Штравса. У своїх аргументах Маркс виявляє свої симпатії до натуралістичної релігії і дає перевагу «безпосередньому» досвідові над поняттєвим міркуванням, як засобом пізнання правди. Тому він радить молодогегельянцям: «визволіться від понять і упереджень існуючої спекулятивної філософії, якщо хочете підійти інакше до речей, таких, як вони є, себто, якщо ви хочете дійти правди. І нема для вас іншого шляху до правди і свободи, окрім шляху через потік вогню (*Feuer-Bach*). Фюєрбах — чистилище нашої доби».¹⁶

У другій статті для журналу „*Anekdoten*“, «Зауваження до найновіших інструкцій пруської цензури», Маркс уперше взявся до політичної теми. Він далі займався питанням цензури в «Райнській газеті» в травні 1842 року, ще заки став редактором цього часопису. Ці есеї знаменні не тільки своїми детальними логічними аналізами, але й тим, що вияв-

¹⁵ Повна назва журналу — „*Anekdoten zur neuesten deutschen Philosophie und Publicistik*“. Видавав цей журнал А. Руге в Цюріху і публікував у ньому статті, що не могли друкуватися в „*Deutsche Jahrbücher*“ через німецьку цензуру. Журнал „*Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst*“ почав виходити замість „*Hallsche Jahrbücher*“ у липні 1841 року і був радикальніший своїм тоном, ніж попередній, більш літературний журнал. Перше і єдине число „*Anekdoten*“ появилася в лютому 1843 року і містило статті Бауера, Фюєрбаха, Кепена і Маркса.

¹⁶ *Easton, Guddat*, стор. 95.

ляють основні етичні й політичні принципи Маркса в ту добу. Він безкритично приймав Гегелеве визначення держави як втілення *розуму* і як морального регулятора суспільства, який перетворює індивідуальні бажання в універсальні цілі. З Кантом і з Руссо він дефініював закон як вираз загальної волі. Як Руссо, він утотожнював розум із свободою і аргументував, що люди повинні підпорядкуватися законам, тому що вони втілюють їхній кращий розсудок. Як Гегель і Мілтон, він вірив, що з часом розум і правда переможуть неправду. І, як Кант, він відкидав аргумент «державного інтересу» для виправдання злих чи несправедливих засобів. На основі цих ідей він обстоював вільну пресу. Отож на цьому етапі він вірив «у абсолютні стандарти моральності, у святість прав індивіда і в невід'ємну суверенність народу».¹⁷ Політично його можна окреслити як радикального демократичного ідеаліста, бо, як Руссо, він не любив посередництва корпоративних груп між народом і державою і, з деякими застереженнями, разом з Гегелем давав перевагу безкорисливій бюрократії. Лукач навіть твердить, що в дійсності Маркс уже був якобінцем,¹⁸ хоч на це нема достатніх доказів. Але навіть у цих ідеалістично забарвлених есеях про цензуру звучить знайома нотка, коли Маркс аналізує дебати про цензуру на форумі райнського ландтагу частинно з погляду клясових традицій і впливів окремих промовців.

Марксові статті викликали критичну відповідь у «Кельнській газеті», консервативної конкурентки «Райнської газети». У дальшій дискусії Маркс уперше окреслив релігію як соціо-політичне явище. Як Гегель, він аргументував, що політика — не паросток релігії, бож держава має свою власну філософську основу, а це в свою чергу виправдує відділення церкви від держави.¹⁹ Він твердив, що найвищі періоди цивілізації неодмінно йшли в парі з критикою попередніх релігійних ідей. І він критикував релігію за те, що вона часто висловлювала помилкові погляди на відкриття науки.

Проте не слід припускати, що Маркс повністю погоджувався з гегелівськими політичними теоріями просто тому, що він у своїй полеміці користався рядом гегелівських концепцій. Навпаки, в листі до Арнольда Руге (5 березня 1842), написаному ще до статей про цензуру, він ствердив, що він працює над критикою Гегелевої «Філософії права», особливо у зв'язку з проблемою внутрішньої суспільної структури. Вістря критики мало бути скероване проти «конституційної монархії, цього незаконного виродка, що з початку до кінця суперечить собі і знищує себе».²⁰ А в іншому листі до

¹⁷ H. P. Adams, *Karl Marx in His Earlier Writings*, New York, 1965, стор. 51.

¹⁸ Lukács, стор. 17.

¹⁹ Easton, *Guddat*, стор. 126—130.

²⁰ Lukács, стор. 21.

Руге в цей самий період він захоплено писав, що чує «сурму клопітливого ув'язнення Гегелевої вистави» і натомість пропонує вільніший і ґрунтовніший виклад.²¹ Тому Лукач і зазначає, що, «погоджуючися з Фюєрбахом, з одного боку, а з другого — плянуючи критику Гегелевої „Філософії права”, Маркс на початку 1842 року вирушає в путь, що вже наступного року веде його невідхильною лінією до розроблення діалектичного матеріалізму. Від цього моменту годі зупинити його прямування поза тогочасні досягнення німецької філософії, поза Гегеля до матеріалізму, поза Фюєрбаха до критики політики і тим самим до політичної критики Гегеля».²²

Але Марксова концепція діалектичного матеріалізму, яка, згідно з Лукачем, мала появитися за рік пізніше, потребувала ще двох-трьох років до остаточного оформлення. Тим часом Маркс далі писав для «Райнської газети». У короткій статті про право він виявив свою опозицію до політично впливової тоді історичної школи правознавства. Прихильники школи твердили, що їх теорії ґрунтувалися на етичних засадах Канта. Маркс спробував показати, що в дійсності їхні теорії взагалі не базувалися ні на яких етичних принципах; у висліді вони виправдували інституції та звичаї всього лише на основі їхнього історичного існування. Стаття особливо знаменна тим, що підкреслює непримиренність Маркса до способів мислення, які хочуть у теорії показати себе прогресивними, коли вони насправді в практиці регресивні.

Відповідальна редакторська робота Маркса в «Райнській газеті» скоро штовхнула його на відкритий конфлікт з Бруно Бауером і молодогегельяцями. Вони заклали товариство так званих «вільних людей» і віддавалися зумисне скандальним молодечим витівкам. Маркс описав їх інтелектуальну продукцію в листі до Руге (30 листопада 1842): «світлопотрясаюча писанина, позбавлена ідей і написана в неохайному стилі, цілість злегка забарвлена атеїзмом і комунізмом (панове навіть не завдали собі труда простудіювати його)».²³ Теоретично вони відійшли від Гегеля і його намагань погодити суб'єктивність і об'єктивність і вернулися до Фіхте з його суб'єктивізмом. Політично вони далі трималися перейнятої від Гегеля думки, що практичних реформ можна досягнути тільки через теоретичну критику. Але вони віддавали більшість своєї енергії критиці релігійних ідей і вірувань. Знову, проявляючи свою незалежність від молодогегельяців та від самого Гегеля і частинно викладаючи свої власні філософські погляди на суспільство і релігію, Маркс «просив їх критикувати релігію шляхом критики політичних умов, а не навпаки... тому що релігія, порожня сама собою,

²¹ Там таки, стор. 21—22.

²² Там таки, стор. 14—15.

²³ *Mebring*, стор. 45.

живе з землі, а не з неба і зникне сама, коли розпадеться викривлена реальність, якій вона править за теорію».²⁴

Лукач слушно зауважує, що ця формуляція, яка майже слово в слово з'явиться в „*Deutsch-Französische Jahrbücher*“ за 1844 рік, є зародком історично-матеріалістичного тлумачення ролі релігії та зв'язку поняття «фальшивої свідомости» взагалі.²⁵

16 жовтня 1842 року, на другий день після того, як він став головним редактором «Райнської газети», Маркс опублікував свою першу статтю про комунізм. Це було з нагоди закиду іншої газети, мовляв, «Райнська газета» заграє з комунізмом. Атака правдоподібно була спрямована проти кількох статей, написаних Мозесом Гессом.²⁶ У травні 1842 року Гесс опублікував есей, у якому він аргументував, що в ідеальній державі уряд був би зайвий, тому що ідеї та поведінка кожної людини були б у гармонії з загальними потребами спільноти. Хоч Маркс і ставився прихильно до доктрини Руссо про «загальну волю», він вважав, що Гесс помиляється виводячи нібито конкретну політично-конституційну практику чи право з уявного ідеалу. Таким чином він зрівноважив свою критику історичних юристів, які виправдували інституції на основі їхнього існування.²⁷ Для Маркса обидві крайності були несприйнятні, і він постійно шукав сполучення ідеального та реального. У відповідь на атаку, що він підтримує комунізм, Маркс аргументував, що наступна його газети явно критична, хоч і підкреслив, що не слід легковажити цим рухом, який заслуговує на серйозний розгляд.²⁸

²⁴ Там таки, стор. 46.

²⁵ *Lukács*, стор. 16.

²⁶ Мозес Гесс був першим впливовим німецьким комуністом. Почавши від 1837 року, він публікував книжки і есеї про комунізм. Він вплинув на Маркса, а згодом на Енгельса, щоб вони прийняли комунізм як свою суспільну філософію. Він почав з багатьох філософських засновків Фюєрбаха, але поширив їх на суспільні та політичні проблеми і закликав до активного революційного зусилля змінити суспільство і здійснити ідеали філософії.

²⁷ *Adams*, стор. 70.

²⁸ У передмові до праці «До критики політичної економії» (1859) Маркс описав свою тогочасну настанову: «У 1842—43 роках, як редактор „Райнської газети“, я спочатку був збентежений, коли мусів взяти участь у дискусіях про так звані матеріальні інтереси. Засідання райнського ландтаґу у зв'язку з крадіжкою дров і крайньою парцеляцією поміщицьких земель; офіційна суперечка про життєві умови мозельських селян, яку розпочав з „Райнською газетою“ герр фон Шапер, тодішній президент райнської провінції; кінець-кінцем дебати про вільну торгівлю і протекціонізм — дали мені перший поштовх взятися до вивчення економічних проблем. Рівночасно слабенький, ніби філософський відгомін французького соціалізму і комунізму пролунав у „Райнській газеті“ в ті часи, коли добрий намір „іти вперед“ далеко переважав знання фактів.

За ті місяці, коли Маркс працював редактором згаданого часопису, він був неминуче втягнений у важливі соціальні та економічні проблеми дня. Так він написав серію статей про дебати навколо «крадіжі дров» у райнському ляндтагу. У минулому був звичай, що селяни збирали на паливо сухі дрова в приватних лісах. Ляндтагові було запропоновано оголосити цю практику карним злочином. Крім того, грошеві кари мали йти в кишеню даного землевласника. Отже, посередньо держава мала дати землевласникам владу, яка дозволяла їм оскаржувати і судити. Ці заходи очевидно були продиктовані інтересами землевласницької класи.

Заперечуючи проти пропонованого закону, Маркс опирався на поняття природного права, яке ставить межі законодавству. Він аргументував далі, що і держава, й індивід мають певні невід'ємні права. Він підкреслював, що держава, яка допускає, щоб санкціоновано законом специфічні інтереси будь-якої класи, — своєю природою порочна, бо держава, за дефініцією, повинна узгоджувати всі інтереси за принципом справедливості і безсторонності. І він приймав принцип рівності перед законом. З його аргументів ясно виходить, що він у ту добу не заперечував засади приватної власності. Проте цікаво відзначити, що поняття фетишизму, яке Маркс правдоподібно підібрав у своїх студіях історії релігії та релігійного мистецтва і яке стало йому в пригоді в пізніших його теоріях, уже з'явилося в цій дискусії: у своїй першій статті на цю тему Маркс глузував, що своїм занепокоєнням Райнський край зробив собі фетиша з дров.²⁹

В іншому циклі статей, присвяченому пропонованій реформі пруської конституції, Маркс наново ствердив свою віру в раціональну і моральну природу держави. Нова конституція мала установити систему комітетів, основу на окремій репрезентації станів. Маркс пояснював, що політична діяльність новочасної держави вже не зв'язана органічно з становою системою, а виконується рядом льокальних, військових, адміністративних і судових інституцій. І знову він підкреслив, що комітети з їхнім класовим складом виражатимуть тільки свої окремі класові інтереси, замість того, щоб репрезентувати інтереси чи волю всіх людей у державі. Стож, хоч він і був свідомий розбіжності класових інтересів, він ще не характеризував суспільство поняттями класової боротьби. Він вважав, що суспільство по суті — організм, що знаходить свій правовий і моральний вираз у державі. Ідеальна держава має займатися духовними, а не матеріальними справами: «У справжній державі нема землевласництва,

---

Я заявив, що я проти такого партацтва, але мусів признатися відразу в суперечці з „*Allgemeine Augsburger Zeitung*“, що мої попередні студії не дозволяють мені висловити незалежне судження про суть французьких шкіл». *Karl Marx, Friedrich Engels, Basic Writings on Politics and Philosophy*, ed. Lewis S. Feuer, New York, 1959, стор. 42—43.

²⁹ Сочинения, т. I, Москва, 1955, стор. 160.

нема виробництва, нема суто матеріального, що, будши сировими елементами, могли б увійти в угоду з державою; е там тільки духові сили; і тільки через своє воскресіння, своє політичне відродження в державі ці природні сили набувають права голосу в ній. Держава охоплює всю природу духовими нервами, і щоразу ясно, що переважає не матерія, а форма, не природа без держави, а природа держави, *не підвладна річ, а вільна людина*.³⁰

У короткій статті про ряд запроєктованих змін у законах про розвід він знову підкреслив свою ідеалістичну настанову до держави, а саме — переконання, що держава повинна втілювати моральну волю народу. Він виступив проти легкого розводу, бо, на його думку, суть шлюбу — це родина, і фактор дітей робить це справою державного інтересу. Шлюб можна розірвати тільки тоді, коли він втратив своє моральне значення і, отже, «поблажливість супроти бажань індивідів обернулася б у жорстокість супроти їх істотної природи, супроти їх етичної раціональності, що втілюється в етичні стосунки».³¹

На початку 1843 року Маркс став віч-на-віч із соціо-економічними проблемами, якими він займався до кінця життя. Один виноградарський район зазнав господарських злиднів через зниження тарифів, яке наразило його на конкуренцію від інших районів. Офіційне дослідження прийшло до висновку, що виноградарі повинні перейти на інші зайняття, та ствердило, що природний економічний процес неминуче ліквідує дрібну земельну власність. Тим часом уряд може тільки допомогти невеликим зниженням податків. Звіти газетного кореспондента, що описував умови в кризовому районі, заблокувала державна цензура.

Маркс підняв цю справу і в своїх статтях наполягав на тому, що уряд зобов'язаний допомогти виноградарям. Проте його статті стверджували, як головну свою тему, що бюрократизований уряд із цензурованою пресою навряд чи може спромогтися на розумну і цілеспрямовану дію. Маркс тоді розвинув детальну критику бюрократії, вживаючи метод і поняття, притаманних пізнішим його аналізам суспільних явищ. Він намагався довести, що традиції, функції та інтереси певної інституції, наприклад, кляси чи бюрократії, формують і визначають погляди і дії причетних до неї індивідів. Він твердив, що бюрократія, як і різні її складові частини, має свої власні інтереси та власний погляд на дійсність, які не завжди покриваються з інтересами і дійсними умовами суспільства. Крім того, в бюрократичній структурі діє система підвищень, і тому не дуже ймовірно, що новопідвищений чиновник змінить політику своїх попередніх зверхників

³⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс, Из ранних произведений, Москва, 1956, стор. 236.

³¹ Easton, *Guddat*, стор. 141.

— політику, яку він розумів, підтримував і якій завдячує своє підвищення. На вищих щаблях бюрократія утотожнює себе з державою і диспонує людьми, як предметами. Вся система заскоружла і не може реагувати на нові або особливі умови. Отож Маркс прийшов до висновку, що тільки політично чутлива адміністрація (мабуть, демократично обрана) і вільна преса можуть створити клімат, у якому можна як слід розв'язати такі проблеми.

Цензура, проти якої Маркс вів практичну і теоретичну боротьбу, відколи він зв'язався з «Райнською газетою», тепер унеможливила йому дальшу роботу. Він вийшов з редакції в середині березня 1843, і газета була офіційно закрита при кінці того ж місяця. Так Маркс знайшов довгождану нагоду замкнутись у своєму кабінеті, щоб краще підкуватися в політичній і соціальной теорії. Як редактор, він часто мав справу з питаннями, які вимагали послідовного соціального чи політичного погляду, щоб розв'язати їх як слід, і він знав, що за браком часу його думки про ці справи все ще плінні. Він вирішив взятися за свій давніший проект і розглянути гегелівську філософію держави і права так ґрунтовно, як Фюербах розглянув Гегелеву філософію релігії та природи. Отож «Критика гегелівської філософії держави» виросла з того рукопису, про який він писав у листі до Руге 5 березня 1842 (див. вище). Та перед тим, як приступити до аналізу цієї праці, яка свідчить про поважний поступ у цілому ряді Марксових філософських і політичних концепцій, не завадить підсумувати його попередні погляди.

Головний формуючий вплив на Марксів світогляд мали традиції просвітництва, в яких він виховався. Основні тези просвітництва мали тривалий, хоч і не переважуючий вплив на всю його теоретичну і практичну діяльність. Зокрема його філософські і соціальні ідеї розвинулись і оформилися завдяки його студіям німецьких філософів — Фіхте, Канта і Гегеля. У Канта він уперше натрапив на протиставлення реального та ідеального, проблему, що її в новіших часах підняв Юм, а за ним Фіхте, Кант, Шеллінґ і Гегель. Усі ці філософи, кожен на свій відмінний лад, намагались розв'язати цю проблему. Хоч Марксів лист до батька і ряд його молодечих віршів вказують на те, що він ніколи не захоплювався гегельянством, він все таки взявся до ґрунтовної студії Гегеля, зокрема у зв'язку з можливою розв'язкою цього хвилюючого філософського дуалізму. Він швидко прийшов до висновку, що Гегель не виконав обіцянки подолати розрив між суб'єктом і об'єктом, між ідеальним і реальним. Він вважав, що Гегелева позірна розв'язка конфлікту — тільки ідеальна і тим самим фіктивна. Проте він прийняв і вживав певні гегельянські поняття, хоча й часто міняв їх значення і межі. Маркс ніколи не прийняв без застережень Гегеля чи будь-якого філософа чи теорію — за винятком кількох загальних засад просвітництва, до яких ми повернемося нижче; його настанова завжди була критична, але в кон-

структивний і оригінальний спосіб. Це тільки вигідна налічка чи нахил до надто легкої категоризації, коли молодого Маркса визначають як гегельянця чи молодогегельянця. А коли вже притримуватися цієї налічки, то нема причин обмежувати її ранніми писаннями Маркса. Тоді як у молоді роки він уживав ряд гегельянських понять, як, наприклад, визначення держави, як інституції, що має за функцію узгоджувати і віддзеркалювати раціональну і моральну природу людини, — то в своїх зрілих творах він оперував гегельянським поняттям діалектики та поняттям історії як поступового, логічного і неминучого здійснення філософії. У дійсності ці пізніші запозичення лягли в основу його зрілої філософії, і тільки вони надали значення й теоретичного виправдання цілій його системі мислення, його критичним аналізам, його прогнозам і його практичній діяльності.

Також імовірно, що багато понять, які ми тепер пов'язуємо передусім з Гегелем, були загальноприйнятою власністю доби або що Маркс уперше познайомився з ними з читання інших філософів. Наприклад, його ранні дефініції права, загальної волі, демократії, як також згадана дефініція держави можуть бути запозичені в Руссо або в Канта; ми знаємо, наприклад, що Маркс читав Канта, ще заки взявся до Гегеля. Подібно поняття діалектики, філософське шукання єдності теорії та практики й ідея відчуження були перебрані й пристосовані Гегелем від Фіхте, якого Маркс також читав, ще заки студював Гегеля. Крім того, ідея діалектики властиво вже лежала в основі просвітительської концепції поступового розвитку ідей та історії; і немає сумніву, що в своїх дисертаційних студіях грецьких філософів Маркс знайшов поняття діалектики в гераклітівській концепції безнастанно змінної та плинної природи всесвіту.

Знову ж коли Маркс говорить у своїй дисертації про розв'язання конфлікту між ідеальним і реальним через практичне здійснення ідеального — здійснення філософії через її заперечення — він, можливо, вживає гегельянську термінологію, але ні в якому разі не має на думці реалізацію гегельянського Абсолютного Духу. Крім того, прагнення здійснити ідеал на практиці не належить виключно Гегелеві. Воно народжується натурально в кожного мислителя, що займається раціональною, етичною чи навіть естетичною проблемою суперечності між тим, що є, і тим, що *повинно бути*. Знову Маркс стояв перед цією проблемою, ще заки почав ґрунтовно вивчати Гегеля.

Щождо молодогегельянців, то Маркс завжди ставився критично до їхнього тлумачення Гегеля і до їхньої залежності від нього. Розбіжні інтерпретації можна найкраще проілюструвати фактом, що молодогегельянці намагалися пояснити Гегелеве припасування до авторитарного пруського режиму виключно особистими чи утилітарними мотивами. Маркс, натомість, аргументував, що Гегелеве «приспосованство» було зумовлене помилковим ідеалістичним принципом в його фі-

лософії: тільки цей принцип міг пояснити Гегелеву дефініцію тодішнього режиму як найвищого втілення Розуму. Також і молодогегельянське переконання, що можна перетворити ідеал у реальність за допомогою логічної теоретичної критики реальності, не є законним гегельянським поняттям. Проте Маркс добачав у цьому погляді похідну варіацію Гегелевого ідеалізму і вважав, зовсім протилежно, що практична діяльність у сфері реального — єдиний надійний шлях до здійснення ідеї.

У протилежність до Гегеля й до молодогегельянців Маркс рано виявив інтерес до матеріалізму, як філософської теорії, що заслуговує на серйозний розгляд. Ще заки появилися друком важливіші праці Фюєрбаха, Маркс уже прийняв софістиковану форму атеїзму, і він не потребував повторювати Фюєрбахових слів, коли писав у листі до Руге, що релігія «живиться землею, а не небом».³² Як стоїки та епікурейці, він прагнув визволити людину з незрячого служіння ідеям і теоріям; а від себе він додавав, що така свобода залежна від політичної емансипації людини.³³ Його нездефінійована ще прихильність до матеріалізму й атеїзму і його вимога політичної емансипації, як основи будь-якого справжнього поліпшення людського життя і людської думки — ідеї, зовсім чужі Гегелеві.

Фюєрбахова «Сутність християнства» появилася восени 1841 року, і одна з Марксових статей в „*Anecdota*“ вказує на те, що він зрозумів важливість Фюєрбаха для розвитку німецької філософії в бажаному йому напрямку. У тому самому числі згаданого журналу появилася стаття Фюєрбаха під заголовком «Тимчасові тези для реформи філософії». Розгортаючи думку, яка вже була наявна в «Сутності християнства», цей есей твердив, що Гегелева філософія — це тільки перелицьована релігія і, як така, становить відчужений вираз суто людських понять і ідей. За Фюєрбахом Гегелів Абсолютний Дух — ніщо інше, як «абстрактний, самовідчужений, так званий обмежений дух, так само, як необмежена сутність теології — ніщо інше, як абстрактне, обмежене буття».³⁴ Отже, «той, хто не відмовляється від філософії Гегеля, не відмовився від теології».³⁵ А як альтернативу до Гегелевої абстрактної, відчуженої філософії Фюєрбах пропонує: щоб бути реальними і невідчуженими, «всі науки мусять ґрунтуватися на природі. Наука — тільки гіпотеза, поки не відкрито її природної основи... Філософія знову мусить об'єднатися з природними науками, і природні науки — з філософією».³⁶

³² *Mebring*, стор. 46.

³³ Там таки.

³⁴ *Ludwig Feuerbach*, *Kleine philosophische Schriften*; 1842—1845, Leipzig, 1950, стор. 58.

³⁵ Там таки, стор. 72.

³⁶ Там таки, стор. 78.

Маркс радо визнає свій борг Фоєрбахові, який дав йому вихідні критерії для фундаментальної критики Гегеля. Фоєрбахівські ідеї були також частинною відповіддю на його давнє бажання об'єднати ідеальне і реальне, абстрактне і природне. В іншому листі до Руге (13 березня 1843) він зазначає, що «Тези» Фоєрбаха справили на нього сильне враження з одним важливим застереженням, «що вони займаються забагато природою і замало політикою», і знову він повторює, що «союз з політикою — єдиний спосіб, щоб сучасна філософія стала правдою».³⁷

Отож на цьому етапі свого мислення Маркс переходить від філософії до політики. Він думає, що реалізації філософії можна досягнути через політичну діяльність. Його дратує незріла й безцеремонна настанова молодогегельянців до політичних справ. Проте ні в філософії, ні в політиці він ще не зформулював чіткої чи систематичної теорії. Його думки ще плинні і не скристалізувалися ні в яку специфічну формуляцію. Проте помічається в нього явна схильність до радикальної демократії, хоча й на основі крайньої ідеалістичного визначення держави — як духового втілення раціонально-моральної волі людини. Далі він аргументує, що закон повинен втілювати цю волю, як універсальний вираз спільної волі народу; він обстоює принцип рівності перед законом; нарешті, він вважає, що мета держави — допомагати людині в реалізації її сутності, її раціональної волі. Він, отже, утотожнює свободу з розумом і тим самим погоджується з Руссо, що коли людина йде врозріз із своїм розумом, її треба «примусити бути вільною». Він вважає, що держава має свою власну філософську основу, окремо від релігії, і на цій основі обстоює відокремлення церкви від держави. Щодо етики, то він прихильник абсолютних моральних норм у стилі Канта. Багато з цих принципів у результаті вимагають обмеження державної влади та законодавчої діяльності. Він не прихильник абсолютної держави. Він обороняє свободу преси як konieczність для дієвого й справедливого урядування. Він свідомий окремих і часто суперечних інтересів клас, корпорацій та станів і твердить: коли ці окремі інтереси беруть верх у формуляції законів, засада універсальності урядової влади викривлюється. Він добачає корінну зміну в новочасній державі з її відокремленням політичної та господарської сфер дії і тому висловлюється проти урядової структури, яка б оснувалася на віджилих станах. Також його критична аналіза функціонування нібито безсторонньої й об'єктивної бюрократії наставляє його проти всіх посередницьких установ між народом і державою.

Отож з ряду різнорідних елементів Маркс виробив собі власну ідеальну концепцію держави, яку він тоді вживав як еталон для критики існуючої пруської держави, Гегеле-

³⁷ *Mehring*, стор. 53.

вого пристосування до неї та гегельянської дефініції держави. На основі цієї ідеальної концепції держави він заперечував дідичну монархію, яку Гегель обстоював як адекватну конституційну форму ідеальної держави. Це штовхнуло Дерда Лукача написати, що «Маркс виступає проти гегельянської ідеї держави» і що «за Марксовою концепцією держави криється революційно-демократична держава якобінців 1793 року».³⁸ Надто часто Лукач читає Маркса з ретроспективним поглядом історика, бо навряд чи в цей період Маркс думав про егалітарну демократію, і він зовсім певно не вважав революцію, насильство чи терор за політично правильні форми опозиції чи адміністрації.

Щождо економіки, то Марксові ідеї були ледве розвинуті. Він не заперечував проти приватної власності, хоч він і був свідомий егоїстичних і часто згубних класових інтересів, які часто зударяються з інтересами держави як цілості. Отож принаймні в одному випадку він аналізував ідеї та погляди людей з погляду їхніх класових традицій й інтересів. За його власними словами, він ще не вивчав соціалістичну чи комуністичну літературу. Та коли Гесс пропонував виправдати політичні права на основі комуністичної концепції людської натури, Маркс поставився критично до такого утопійного аргументу. У той час його теоретична орієнтація була політична, і він бачив у державі установу, яка повинна контролювати й регулювати господарське життя народу.

Тоді як Маркс почав свою інтелектуальну діяльність з нахилом до теоретичних і філософських питань, він скоро розчарувався в них, якщо вони не торкалися специфічно політичного, суспільного й господарського існування людини. Його початкові студії дали йому ряд міцних ідеалістичних переконань, які правили за основу, з якої він критикував конкретне людське життя в міру того, як воно не згоджувалося з цими ідеалами. І вже тоді він підкреслював потребу практичної, хоч покищо тільки політичної діяльності, щоб узгодити дійсність із своїми ідеальними еталонами. Хоч він і був мислителем, що ставився критично до всіх теорій і явищ, він, на жаль, не розглянув критично якраз ті припущення, що правили йому за засновок власної критики. Так він прийняв безкритично фундаментальні переконання просвітительства — поступовий раціональний розвиток всесвіту, силу людського розуму, вроджену доброту людини, визначальний вплив матеріального оточення на людську свідомість і поведінку та можливість людського самовдосконалення. Більшість із цих переконань просвітительства поставлена під сумнів, а то й дискредитована історичними подіями та психологічними студіями 20 століття. А оскільки ці переконання правлять за основу пізніших теорій Маркса, ясно, що

³⁸ Lukács, стор. 18.

марксизм оснований на ідеалістичних припущеннях, не менш утопійних, ніж припущення Прудона, Фур'є, Оуена та інших, що їх Маркс так суворо критикував за їхнє наївне розуміння людської природи та суспільства і, тим самим, за їхній ненауковий підхід до соціалізму.

Отож вичерпна критика марксизму мусить почати з розгляду вихідних філософських концепцій Маркса про природу людини та суспільства, бо доречність і остаточна цілеспрямованість теорії залежать від цих теоретичних засновків. В міру того, як можна довести, що вони помилкові чи надто оптимістичні — а так воно, мабуть, є — надія і мета марксизму мертві.

Нові документи з України

Упродовж останніх місяців наше видавництво одержало відписи різних документів, які від довшого часу поширюються серед населення України. В основному — це відписи звернень, скарг, протестів до органів радянської влади, що їх від років пишуть діячі української культури, робітники, студенти. Усі документи є нові, досі не відомі українській громаді на еміграції. Авторами документів є також переслідувані за оборону прав українського народу і знані на Україні та на Заході такі постаті, як Вячеслав Чорновіл, Михайло Масютко, Святослав Караванський та інші. Документи є першоджерельним матеріалом до історії наростання сучасної самооборони українського народу і пізнання найновіших її виявів. Усі згадані документи друкуються в нашому видавництві і ще цього року появляться у формі збірника.

Сьогодні друкуємо два із згаданих документів. Перший з них це лист Вячеслава Чорновола до Центрального комітету комсомолу України, датований 15 вересня 1965 року. Це лист особливої ваги, бо він кидає жмут світла на махінації органів КГБ, які привели до масових арештів на Україні в 1965 році, наслідком яких сам Чорновіл опинився на лаві підсудних.

Два місяці в листі Чорновола вимагають пояснення. Він згадує про «брутальне осквернення пам'ятника Т. Г. Шевченкові». З інших поширюваних на Україні документів відомо, що цей ганебний вчинок мав місце 6 січня 1963 в Києві. Того дня доцентка Київського медінституту Р. Тельнева залягодила свої фізіологічні потреби на постументі пам'ятника Шевченка. Це сталося в присутності численних свідків. Хуліганська витівка Тельневої викликала велике обурення присутніх і широких кіл киян. Про цей вчинок була повідомлена міліція. 29 березня 1963 про витівку російської великодержавної шовіністки написали в «Літературній Україні», правда, в дуже обережній формі, майор міліції Іван Козик і спеціальний кореспондент газети Сергій Плачинда. Група громадян Києва звернулася до прокурора УРСР з вимогою покарати хуліганку. Справа тривала кілька місяців, і щойно 27 грудня 1963 з уряду прокурора відповіли, що, мовляв, немає підстав для обвинувачення Тельневої, бо її вчинок не доведений. Це саме відповів генеральний прокурор СРСР 8 лютого 1964, дарма що про вчинок Тельневої давали зізнання численні свідки, в тому числі також службовці міліції.

В іншому місці свого листа Чорновіл згадує про обвинувачення, яке висунуло КГБ проти українського літературного критика Івана Світличного, мовляв, він передав за кордон щоденник Василя Симоненка. Пізніше стало відомо, що за це фальшиве обвинувачення Світличний просидів вісім місяців у слідчій в'язниці. До речі, про арешт Світличного свого часу писала міжнародна преса, в тому числі також «Нью-Йорк Таймс» від 7 квітня 1966.

Другий документ — це лист літературного працівника газети «Радянська Україна» Павла Скочка до першого секретаря ЦК КП України Петра Шелеста, писаний 10 березня 1966. Лист написаний з приводу процесу учителя української мови Михайла Озерного, що відбувся в Івано-Франківському в лютому 1966 року, на якому Скочко був присутній як кореспондент. Лист віддзеркалює ту атмосферу, що її створили органи КГБ для застосування репресій проти тих, хто, зрештою, найбільш легальними засобами, намагався боронити природні права українського народу.

Лист до ЦК ЛКСМУ

Вячеслав Чорновіл

ДО ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ
ЛЕНІНСЬКОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ
СПІЛКИ МОЛОДІ УКРАЇНИ

Копія: ДО ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Я, Чорновіл Вячеслав Максимович, член ВЛКСМ із 1952 року, вважаю за свій громадський обов'язок звернутися до ЦК ЛКСМУ.

Мене, як і багатьох, глибоко стурбували обшуки, затримання та арешти серед української інтелігенції в ряді міст республіки. Із деким із заарештованих я знайомий особисто і глибоко переконаний, що жодної вини перед своїм народом і перед законом вони не мають. Цим і викликане те, що 4 вересня в кінотеатрі «Україна» я підтримав заклик І. Дзюби протестувати проти арештів і обшуків.

Мій вчинок розглядався редактором та комсомольською організацією редакції газети «Молода гвардія». На мене накладене суворе дисциплінарне стягнення, мені було запропоновано негайно подати заяву про звільнення «за власним бажанням». Нарешті, мене не зараховано до аспірантури Київського педагогічного інституту, куди я пройшов за конкурсом.

Я не маю наміру оскаржувати рішення комсомольської організації та адміністрації. Хочу лише звернути увагу ЦК ЛКСМУ на одну серйозну обставину, яка виявилася під час розгляду моєї справи редактором та комсомольськими зборами. Маю на увазі свідоме намагання певної групи людей поширювати провокаційні версії. Це, на мою думку, кидає світло і на відомі події останніх тижнів.

Йдеться не про безглузді вигадки пересічного міщанина. Бо один із «інформаторів громадськості» — Прощаков В. О., працює заступником редактора газети ЦК ЛКСМУ «Молода гвардія», секретар партійної організації, співробітничав у Комітеті державної безпеки. Тому він, очевидно, висловлює не свої особисті міркування і не сам вигадує факти на підтвердження цих міркувань.

Намагаючись довести, що в кінотеатр «Україна» я прийшов із готовим планом «політичного хуліганства», тов. Прощаков причислив мене до якоїсь організації, яка, буцімто, «ховаючись за марксизм-ленінізм, ставить своєю метою підірив радянської влади». Ось тільки деякі з наведених ним фактів діяльності цієї організації:

1) З антирадянською метою під Новий рік у Києві співали колядок, а за зібрані гроші купили друкарські машинки для антирадянської пропаганди. Насправді ж ці зовсім невеликі гроші разом з іншими жертвами громадськості були передані матері Василя Симоненка для спорудження пам'ятника на могилі поета-громадянина.

2) Після заборони вечора поезії на верстатобудівному заводі весною 1965 року учасники ніби-то рушили до пам'ятника Пушкінові і почали плювати на нього. Як присутній на вечорі мушу заявити, що це — провокаційна вигадка. Втім, кілька років тому стався дійсний факт брутального осквернення пам'ятника Т. Г. Шевченкові, про який делікатно згадувала навіть преса. Однак винуватець (лікар, викладач вузу!) відбувся легким переляком, а тов. Прощаков та ті, хто стоїть за ним, не поширювали чуток про «організацію».

3) Як виявляється, в кінотеатр «Україна» 4 вересня ввірвалася ціла ватага здорових молодиків, заступила всі виходи і насильно примушувала слухати І. Дзюбу. Відолахам, які не бажали чути «антирадянського» виступу, довелося спускатися по пожежній драбині.

Якщо врахувати, що сам тов. Прощаков у кінотеатрі присутній не був, вражає його гідна кращого застосування фантазія...

4) Обшуки й арешти, які ведуться на Україні, супроводжуються великою таємничістю. Будь-які стосунки із заарештованими виключені. Офіційних повідомлень чи то в пресі, чи через якісь інші канали не було жодних. Звідки ж тов. Прощаков та інше з ним знають і по якому праву поширюють чулки, що у Львові знайдена підпільна друкарня,

а в Івано-Франківському — зброя? Звідки їм відомо, що І. Світличний *продавав* твори Симоненка спочатку на Україні, а потім за долари (!) продав «Щоденник» поета за кордон.

Ряд подібних «аргументів» тов. Процакова можна було б продовжувати. До речі, подібні чутки про зв'язок заарештованих із іноземною розвідкою і т. п. ширяться й по інших установах та наукових закладах Києва, своєрідно обробляючи громадську думку.

Хотілося б вірити, що подібні вигадки — витвір підперченої шовінізмом фантарії тов. Процакова та йому подібних, що вони не виходять із жодної з тих організацій, які представляє заслугник редактора газети ЦК ЛКСМУ, секретар партійної організації і співробітник Комітету держбезпеки.

Якщо ж над заарештованими буде вчинена розправа закритим судом, логічно виникатиме думка, що такі «інформатори громадськості» були лише знаряддям підготовки громадської думки для акції в стилі культивських часів.

Гадаю, що поширення провокаційних чуток повинно каратися, і не менш суворо, ніж протести проти арештів. Однак пишу, передбачаючи те, що карати в зв'язку з цим листом будуть насамперед його автора. Але, хоч власна голова дорога, та істина — дорожча.

15 вересня 1965 року

Лист до П. Шелеста

Павло Скочок

ПЕРШОМУ СЕКРЕТАРЕВІ ЦК КП УКРАЇНИ
ТОВ. ШЕЛЕСТОВІ ПЕТРУ ЮХИМОВИЧУ

Протягом місяця я не наважувався звертатися до Вас із цим листом, думав, сумніви мої розвіє ХХІІІ з'їзд КП України. Оскільки сподівання виявилися марними — відсилаю.

Як і кожен громадянин, я був стурбований раптовими арештами, проведеними влітку-восени минулого року серед української інтелігенції. Не маючи офіційної інформації про характер арештів, всі ці місяці я, як і кожен з нас, жив суперечливими плітками, що їх так охоче поширювали обивателі та провокатори. Та ось 4—7 лютого я побував в Івано-Франківському на процесі одного з цих заарештованих — вчителя Озерного М. Д. І дещо втямив. Щоб Вам краще зрозуміти хід моїх думок, до листа додаю власні замітки, зроблені в залі суду, за допомогою яких Ви, при бажанні, помі-

тите білі нитки, що ними наспіх прострочена справа так званого націоналіста Озерного.

Зверніть увагу. Вчителя української мови і літератури судять не на педагогічній раді. Судять не на вчительській конференції. Навіть не на товариському суді. Вчителя української мови й літератури судить кримінальний суд. До того ж — закритий. Формально він називається відкритим. Але скажіть, будь ласка, що то за відкритий суд, коли в залі сидять люди з спеціальними, віддрукованими на машинці запрошеннями, — неначе ото любителі на театральній прем'єрі, а мені, кореспонденту центральної республіканської газети, товариш у цивільному, якому я пред'явив при вході редакційну посвідку, зауважив: «Щось Вашого прізвища немає в списку запрошених»? Мені, не відаю, з яких міркувань, все ж дозволили бути присутнім на суді. Щоправда, це було понад місяць тому, до зали, де судили днями київського студента-медика Ярослава Геврича, не допустили не тільки кореспондентів, а навіть рідних.

Так от, вчителя української мови й літератури судять за те, що він прищеплював дітям «український буржуазний націоналізм», домагаючись, щоб вони не вживали русизмів, диктуючи їм «націоналістичні» афоризми: «В здоровому тілі — здоровий дух», «Твоїми ворогами є вороги твого народу», підбираючи їм для деклямації твори Шевченка, які друкуються в кожному «Кобзареві»! Його засуджують на шість років ув'язнення й ізолюють із життя як небезпечного злочинця. «Неправильному» учителю протиставляють «правильного», якому можна довірити «правильно» виховувати молодь. Цей правильний вчитель, побачивши на портреті Т. Г. Шевченка рушники, відчув, що «тут щось є», і звернувся з своїми пильними думками не до педради, не до дирекції, не до райвн. Він звернувся з таємним доносом до органів КГБ, і ті, вислідивши неправильного вчителя, підготували справу, яку Ви читатимете нижче.

На процесі фігурувала так звана «заборонена література». Що за термін — зрозуміти тяжко. Хіба можна в другій половині ХХ сторіччя допитливим людям, які сягають найпотаємніших закопелків природи, окреслити якісь межі знань? Важко уявити собі зараз по-справжньому освічену людину, яка мала б можливість щось прочитати і не прочитала б. Сміховинний вигляд мають ті люди, які в читанні якоїсь статті чи книги вбачають підрив сил найбільшої країни світу. Боже ж ти мій — якої ж то сили має бути та супербомба!? Відома річ, так звана «заборонена література» може нести в собі неправдиву інформацію. За розповсюдження дезінформації, звичайно, варто було б карати. Та з тими колосальними засобами пропаганди, які є в нас — преса, радіо, кіно, телевізія — можна не тільки спростувати неправдиву інформацію, але й затаврувати і морально знищити дезінформаторів. Наклеп завжди можна спростувати.

Треба просто вірити в здоровий людський глузд, який завжди відрізняє правду від брехні.

Я дозволяю собі такі узагальнення, бо я не думаю, що Івано-Франківський процес — випадкове, локальне явище. Перед тим, як дати дозвіл на цей суд, хтось же мусив проаналізувати представлені матеріали. Як на мій погляд, при цьому було допущено помилку, в тенета якої урядовці потрапляють найчастіше, — зроблено передчасне узагальнення. В чесній щирій тривозі української інтелігенції за долю рідного народу і його культуру чиясь нездорова, плескувата уява уздріла мало не державну змову. Центральний Комітет Комуністичної партії України, замість того, щоб тверезо проаналізувати ситуацію і уважно вивчити, чому на Україні допущено відступ від ленінської національної політики, передав цю справу на розгляд мало компетентної в національних питаннях організації — КДБ.

Уже раз прийнято таке мудре державне рішення, що саме на судових процесах слід розв'язувати наболіле національне питання, то хоч будемо проводити їх відкрито, чесно, хай слухають їх неупереджені люди і роблять висновки. Зрештою, це не добросердне побажання, це нормальна реакція людини, громадянство якої обплывують. Так, мені здається, має думати кожен — в наш час цінується не стільки героїзм, скільки елементарна порядність.

Слово «націоналізм» останнім часом густо заряхтіло на шпальтах друкованих органів. Чийсь дужі легені вперто роздмухують зітлілі головешки і в повітрі знову нудно запахло чадом. Якимось так здавна повелося на нашій землі, що звинувачення в націоналізмі ніколи не вимагало особливих доказів: людину, немов кроля, били молотком в лоб і кидали в мішок. У людей високих почувань такі дії викликають лише огидження і подив. Невже ж і нашому поколінню, народженому після Жовтня, судилося стати кролячим м'ясом? Невже ж немає в нас сили, яка б зупинила пошесть?

Хотілося б почути авторитетну відповідь на ці болючі запитання...

10. III. 1966 р.

*Павло Скочок, літпрацівник
газети «Радянська Україна»*

Студенти до Петра Шелеста

ПЕРШОМУ СЕКРЕТАРЕВІ ЦК КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ
УКРАЇНИ, ЧЛЕНОВІ ПРЕЗИДІЇ ЦК КПРС ШЕЛЕСТУ П. Ю.

Копія: РЕДАКТОРОВІ ГАЗЕТИ «МОЛОДЬ УКРАЇНИ»

Ми, українські студенти міста Нью-Йорку, звертаємося до Вас у справі, яка для нас болюча і важлива. У київській газеті «Молодь України» від 10 вересня 1969 року ми прочитали колективну статтю під заголовком «У духовній еміграції», що її підписало два письменники і сім журналістів. Тому ми також звертаємося до Вас колективно, щоб в'яснити Вам наш погляд і звернути Вам увагу на деякі вразливі висновки авторів вищезгаданої статті. Передусім ми хочемо тут виразно висловити наше здивування з приводу шаленої кампанії проти київського літературного критика Івана Дзюби. Хочемо також Вам дещо розказати про наше життя в Нью-Йорку і про наші переконання.

Освіту ми здобуваємо в американських університетах, де, як Вам, мабуть, відомо, часто відбуваються різні заворушення. Хоч приводи до них бувають різні, ці заворушення переважно випливають з високої ідейності й гуманності. Ми, як члени американського студентського руху, беремо активну участь у цих акціях. Але за нашу причетність до цього руху нас не виключають з вузів, не переслідують і не звільняють з праці. Нам приступна вся література. Ми не мусимо йти до «закритих фондів», щоб прочитати книжку, яка прихильно пише про СРСР або критично висловлюється про, наприклад, сучасне становище негрів у США. Зрештою, такі книжки можна купити в будь-якому кіоску, а більшість з них є навіть обов'язковою лектурою в університетах. Університети одержують радянську пресу, і вона приступна кожному студентові. Але вертаємося до головної теми нашого листа.

Хочемо Вас запитати, чому Ви ображаєте радянську інтелігенцію такими статтями, як «У духовній еміграції» і «Місце в бою» («Літературна Україна» від 5 серпня ц. р.)? Чи не дивовижно і наївно — писати статті в передових київських газетах про працю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», говорити читачам, що ця праця є зрадою інтересів ленінізму, що Іван Дзюба — зрадник і майже націоналіст, коли книжки Івана Дзюби на Україні не можна набути!

Критика на сторінках газет і обговорення книжки має лише тоді вартість, коли з нею ознайомлені читачі. Щойно

тоді може бути поважна дискусія, обмін думок і щойно тоді можна робити негативні чи позитивні висновки. Згадані статті — це не критика, це кампанія проти книжки й автора з метою зробити з нього «зрадника», а це для нас незрозуміле і дивне. Чому 1967 року, коли делегація КП Канади після гостювання на Україні написала в своєму звіті, що на Україні існує «національне питання, яке ще й досі не є вирішене», «Молодь України» не прозвала гостей «зрадниками», а промовчала їх звіт?

Тут, у США, на сторінках преси часто відбуваються дискусії з приводу різних книжок, але ті книжки приступні читачеві. Яка б це була дискусія чи критика на книжку проф. Маркузе «Радянський марксизм», якби вона не була приступна публіці. Це ж був би абсурд. Коли б появилася подібна стаття, як «У духовній еміграції», про книжку, якої ніхто не має змоги прочитати, то на другий день у Колумбійському університеті постали б барикади, і студенти пішли б на страйк, а в висліді книжка зразу появилася б друком у великому накладі.

Нам відома книжка Івана Дзюби, ми її читали (цікаво знати, скільки студентів прочитали її в Київському університеті?). Ми вважаємо її за поважну наукову працю, що торкається дуже суттєвих проблем радянського життя. Але ми ніяк не можемо повірити, що автор «опинився по той бік барикади»; навпаки, ми бачимо, що він свято вірить у комуністичні ідеали. У праці Івана Дзюби ми бачили можливість одвертої дискусії про національне питання в СРСР. Та виявляється, що дискусія в СРСР — це покищо лише мрія. Нема дискусії: треба сприймати як закон і правду те, що тобі подала урядова преса. Бо попробуй погоджуватись або ні, як не знаєш, про що властиво писав автор.

Автори статті процитували дещо з творчости Василя Симоненка, ми вважаємо, що і ми можемо його зачитувати:

У нас давно й ніхто не чув про горе
та інші нісенітницї й бридню.
Одна турбота чола наші оре:
а що, як в мудрі паперові гори
раптово влучить іскорка вогню?

Ви можете нам відповісти, що тепер на Україні ситуація змінилася, що кожного року зростає добробут. Але ми таке можемо прочитати в будь-якому довіднику про УРСР. Зрештою, багато з нас були на Україні як туристи, ми бачили багато хорошого, а рівночасно бачили ще більше поганого. Нам уже не вистачає стандартної відповіді на питання: «А чому тут у Києві ніхто не говорить по-українському?» — «Бо тепер канікули, є багато туристів, всі українці виїхали». Цікаво знати, звідки всі туристи; мабуть, з РРФСР, бо коли б вони були з Литви, говорили б по-литовському, а коли з Вірменії — по-вірменському. Ми певні, що в Парижі влітку є більше туристів, ніж у Києві, але Париж має обличчя

французьке, а Київ — російське. Ми тут не збираємося входити в довгу полеміку з Вами про національне питання в СРСР, тільки хочемо сказати, що і ми трошки орієнтуємося в сучасному становищі в СРСР, бо дехто з нас бачив на ділі, яке воно є.

Ми звертаємося до Вас з такими просьбами:

1. Припинити кампанію проти Івана Дзюби і реабілітувати його в радянській пресі.

2. Опублікувати його твір «Інтернаціоналізм чи русифікація?» в УРСР як аналізу національної політики в СРСР, що вимагає публічної дискусії.

3. Надрукувати наше звернення в цілості в «Молоді України».

Ми посилаємо наше звернення до різних еміграційних видань, але це не означає, що ми поділяємо погляди тих органів.

З належною пошаною —

1. Андрій Витвицький, Колюмбійський університет,
2. Олег Колодій, Інститут технології, Дрексель,
3. Олександр Попович, Бріджпортський університет,
4. Адріян Урбан, Нью-йоркський міський коледж,
5. Богдан Гермак, Нью-йоркський міський коледж,
6. Роман Купчинський, Лонг-айлендський університет,
7. Марта Галій, Нью-йоркський університет,
8. Таня Витвицька, Колюмбійський університет,
9. Михайло Савчак, Бруклінський політехнічний інститут,
10. Оріся Крамар, Гантерський коледж,
11. Леся Грицюк, Фордгамський університет,
12. Надя Яворів, Нью-йоркський міський коледж,
13. Марія Кузач, Фордгамський університет,
14. Дарка Кульчицька, Шпиталь Грасландс, Нью-Йорк,
15. Олег Ільницький, Нью-йоркський міський коледж,
16. Галина Дуда, Стейтовий університет, Нью-Полтц, Нью-Йорк.

Радянські кацети в минулому і сьогодні

Іван Майстренко

В СРСР підпільно видрукована («самвидав») і ходить по руках книжка Анатолія Марченка «Мои показания». Тепер вона появилася друком і на Заході. Анатолій Марченко молодий росіянин із Сибіру. Робітник з фаху. У робітничому гуртожитку під час сварки він був безневинно заарештований і потрапив до концтабору. Потім пробував втекти за кордон у Середній Азії. Від того часу став політичним в'язнем. Це було у 1960 році. Тоді Марченкові було тільки 23 роки.

Бунтівлива натура, яка не мириться з неправдою й несправедливістю, Марченко до 1967 року випробував і кацети, і страшну Володимирську тюрму. В ув'язненні він дав товаришам обіцянку написати на волі про все, що він бачив і сам пережив у радянських кацетах шестидесятих років.

Про післясталінські кацети і тюрми докладно ніде не написано. Деяко сказано у В. Чорновола, деяко — в українських юристів (група Л. Лук'яненка). У Марченка сказано багато докладніше. А все це разом дає уявлення про сьогоденні радянські кацети і тюрми. Порівняння їх з кацетами сталінськими дасть уявлення про те, куди еволюціонує карна політика КПРС, а разом з тим і вся радянська система.

Мені, як в'язневі сталінських тюрем і кадетів 30-их років, легше побачити різницю тодішньої карної політики КПРС і теперішньої. З книги А. Марченка видно, що тепер життя в'язнів у таборах і тюрмах більш відрегульоване різними інструкціями, ніж у сталінські часи. За Сталіна страхиття концтаборів були великою мірою явищами стихійними, часто не передбаченими владою. Тепер усі страхиття (а їх, як побачимо далі, більше, ніж у сталінські часи) передбачені різними інструкціями. У сталінські часи тюремно-таборовий персонал не був підібраний і вишколений. Тепер, за кілька десятиріч, радянська система підбрала й вишколила кваліфікованих тюремників, які не тільки з обов'язку, за інструкціями, але часто й з покликання знуцаються над в'язнями. Це, до речі, здебільшого ті, хто вславився звірствами в добу «ежовщини». Або їхні учні.

Радянський Союз став тепер багатшою країною, ніж був у тридцять років. Отож, якщо тоді нужда в тюрмах і таборах була загальною нуждою в країні, то тепер нужда в кацетах є штучна, організована за інструкціями. До речі, у сталінські часи могло бути таке диво, коли в голодний 1933

рік на Україні багато селян пережили голод у тюрмах, у той час як їхні сусіди на волі вимерли з голоду.

Нарешті, сталінські часи відрізняються від сьогоднішніх ще й тим, що тепер в'язнів значно менше, ніж тоді, коли кожна сім'я мала заарештованого члена або родича.

З усього цього випливає, що тепер радянська держава має усі можливості поліпшити існування в'язнів порівняно в сталінськими часами, і якщо цього немає, то це знову таки «за інструкціями».

Конкретно справа виглядає так. Норми харчування тепер ніби трохи вищі, ніж були у сталінські часи. Проте такого страшного голоду в'язнів, як його змальовує Марченко, раніше не було. Це можна пояснити хіба тим, що інструкції передбачають за найдрібнішу провину переводити в'язня на спецрежим і інші умови з обмеженим харчуванням. Марченко пише, що за харчування з заробітку в'язня табори відраховують щомісяця 13—14 карбованців. У той час як на волі він у дешевій їдальні на один обід (не м'ясний) витрачав на місяць 18 карбованців. На сніданки й вечері майже стільки.

Характеристичне, що в сталінські часи багато в'язнів у таборах, особливо слабосилі, мріяли потрапити до тюрми. Бо там немає роботи і легше прожити. Тепер тюрма — це жах для всіх — і слабих, і дужих. У старій царській тюрмі міста Володимира вікна тепер на три чверті замуровані. Навіть на стінах видно сліди замурованих частин. Для політичних в'язнів збудовано ще один новий корпус, і в ньому вогкіше й холодніше, ніж у царських корпусах.

У сталінські часи великим щастям в'язня тюрми було дістати якнайдовшу прогулянку у дворі. Тепер прогулянка взимку — це кара. Бо після холодної камери людина надворі зовсім замерзає. Але мусить іти гуляти. Зате влітку з різних причин в'язнів позбавляють прогулянки, саме коли люди так хочуть подихати свіжим повітрям.

Виморування в'язнів тюрми голодом доводить їх до божевілля. Марченко розповідає, як голодний в'язень, угорець, пив кров другого в'язня, який з протесту перерізав собі вени. А угорець підставляв під кров свою миску, розмішував у крові хліб і їв.

Або ще такий випадок у тій же Володимирській тюрмі. Цитую дослівно з Марченка: «В одній камері роздобули лезо від бритви, кілька днів збирали папір. Тоді вирізали кожен у себе по шматку м'яса — хто від живота, хто від ноги. Кров усіх зібрали у одну миску, покидали туди м'ясо, розвели невеликий вогонь з паперу та книги і почали чи то смажити, чи варити печеню. Коли доглядачі забігли в камеру, в'язні, поспішаючи й облікаючись, хапали шматки з миски і швидко засували собі в рот. Навіть доглядачі говорили пізніше, що це було жахливе видовище...» Жахливим і неймовірним воно видавалося б навіть для в'язнів сталінських тюрем.

Сталін навчив Брежнєва тільки одному — найвідважнішу людину, яка сміливо готова йти на смерть, можна зла-

мати поступовим з року в рік виморюванням, ослабленням волі й опору. Але Сталін застосовував це до в'язнів, які мали йти на суд, щоб вирвати в них фальшиві зізнання. Брежнев же ламає людську волю і гідність уже після суду. Для чого? Відповідь може бути тільки одна: заради помсти над критиками (а такими є нині політичні в'язні). Щоб поволі знищувати їх у тюрмах і кацетах, оскільки немає змоги масово їх розстрілювати. Та й за що розстрілювати? За критику?

Взагалі продумане й заплановане моральне і фізичне нищення політичних в'язнів — це те нове, чим сьгоднішні радянські кацети відрізняються від сталінських. Тоді енкаведисти знущалися над в'язнями на допитах. А після суду в'язень переходив на однакові для всіх тюремно-таборові норми, які були тяжкі, але не розраховані на знущання.

Мене, як сталінського в'язня, дивує, наприклад, те, що тепер в'язні миються у холодних і брудних лазнях. При чому їм дають так мало часу, що доводиться іноді з незмитим милом натягати на себе білизну. Марченко пише, що в роздягальнях лазень стільки бруду, що він змушений був після миття обчищати своїм одягом грязюку з ніг, щоб не забруднити білизну. Я перейшов багато тюремних лазень і на Україні, і в Сибіру, а такого не бачив. Усі лазні були тоді чисті й теплі.

Те саме тепер з виводом в'язнів у тюрмах умиватися й до туалети. Їм дають так мало часу, що немає можливості все як слід залагодити. У тюремні авта («чорні ворони») в'язнів при перевозках набивають тепер таку велику кількість, що люди непритомніють. Мільйони сталінських в'язнів мали більше часу для вмивання й туалети. Страшна тіснота створювалася тоді в тих тюрмах, куди тимчасово наганяли велику силу нових в'язнів. Доки їх не розвозили, людям доводилося чекати в камерах іноді стоячи. Це було страхиття, і всі пояснювали його тим, що в'язнів мільйони і їх ніде подіти. Але нікому в голову не приходило тоді, що ця тіснота «організована» «за інструкціями».

Одним із способів знущання над в'язнями є тепер часті і надзвичайно ретельні обшуки в'язнів. Їх змушують роздягатися голими, обдивляються усе тіло спереду і ззаду. І, очевидно, нічого здебільшого не знаходять. Але це повторюється методично. За сталінських часів цього не було. Обшуки були здебільшого поверхові з метою щось справді знайти. І це була процедура неприємна не тільки для в'язнів, але й для тюремників, які нічого особливого не знаходили (хібащо голку з ниткою, саморобну бритву, олівець і т. д.).

У сталінські часи, в найвищу хвилю ежовського терору було заведено биття в'язнів на допитах, щоб видобути від них фальшиві зізнання. Але після суду ніхто нікого не бив. Тепер, пише Марченко, в'язнів б'ють і в тюрмах, і в таборах. Пише про наручники, що їх надавають на в'язнів,

про плекання у камерах щурів, які лазять по сонних людях і не дають їм спати.

Марченко змальовує перевозки в'язнів у арештантських вагонах, які у сталінські часи носили ще дореволюційну назву — «столипінки» (від імени царського міністра П. Столипіна). Ці вагони теж набивають в'язнями «до отказа» (чого в сталінські часи не було). В'язням дають тепер у дорогу хліб і солоний оселедець. Але води не дають, і, як видно, теж за «інструкцією». І у сталінські часи під час перевозок на Сибір давали в'язням здебільшого солону рибу й хліб. Але воду давали не за «інструкціями». Все залежало від варти, що охороняла вагон. Якщо вартовий поганий — води не вистачало. Якщо добрий — він ретельно на кожній більшій станції бігав по воду для в'язнів. І ніхто його за це не карав, бо не було інструкції морити в'язнів спрагою.

Усі названі тяжкі умови тюремного й кацетного життя в СРСР (а їх Марченко змальовує багато більше, ніж тут сказано) можуть з першого погляду видатися як наслідок неорганізованості, стихійності. Але вже одне тільки порівняння сьогоднішніх умов із сталінськими свідчить про те, що ця справа запланована й організована. Зрештою, про плановість цих дій постійно твердить і Марченко.

Колись у царських тюрмах деяких в'язнів мучили тим, що підставляли голеною головою під крант, звідки вода витікала по краплі на голову, на те саме місце. Такі операції доводили в'язнів до божевілля. Але в царські часи у цій справі панувала кустарщина — винахідливість окремих тюремників була випадкова і не узагальнювалась інструкціями для всіх тюрем. Тепер усі такі мордування «наукові» і «лабораторно» опрацьовані. Тепер у цій справі, як і всюди в радянському житті, панує «науковість». «Наукова» політика партії, «наукове» планування економіки, «наукова» національна політика і так далі. Наприклад, щоб запровадити русифікацію й асиміляцію неросійських народів, у місті Алмата кілька років тому була скликана конференція, на яку були запрошені фахівці з національного питання, педагоги, психологи, юристи, економісти, етнографи й інші (здається, навіть медики), і кожен з позицій своєї науки вишукував методи найбільш прискореної русифікації й асиміляції. Хіба не «науковий» підхід?

Те самісіньке з режимом у тюрмах і кацетах. Згадані вище інструкції про режим напевне опрацьовували лікарі-тюремники (до речі, про їхнє садистське поводження з в'язнями Марченко теж пише), психологи, юристи, соціологи. Перед ними було поставлене завдання — під юридично обґрунтовані інструкції підвести таке нестерпне для політичних в'язнів життя, щоб вони помалу перетворювалися на фізичних і духових інвалідів. Сам Марченко у свої двадцять з чимось років став глухим.

Інші не витримують таких катувань і поповнюють самогубство. Марченко змальовує кілька випадків такого са-

могубства. Люди свідомо кидаються на огорожу з колочого дроту, щоб їх пристрелив з «вишки» вартовий. Вартовий кричить: «Не ліз, стрілятиму!» В'язень відповідає: «Будь ласка, врятуй від щасливого життя!» І лізе на смерть. Люди вішаються, виклюють собі очі, засипають їх скляним порошком. Розрізують під коцом уночі вени. Було й групове самогубство: троє лізли на дротяну огорожу по черзі. Спочатку вартовий розстріляв з вишки одного. «Тоді поліз другий — він спокійно чекав своєї черги. Коротка „черга” і він упав під паркан. За ним третій — теж упав поруч другого».

У сталінських тюрмах і кацетах самогубства і самокалічення в'язнів були винятковим явищем. Зі мною сиділи і повз мене переходили тисячі в'язнів, і я чув тільки про два самогубства: у харківській тюрмі повісився в'язень. Він кілька разів намагався поповнити самогубство (його своєчасно врятували). І в сибірському кацеті молодий піяніст кинувся під трактор. Більше я не чув про самогубства в ті часи.

Але не зважаючи на такі страхітливі, «науково» опрацьовані умови існування в'язнів у брежневських кацетах, морально в'язні не капітулюють і не падають перед режимом. У сталінських кацетах було інакше. Політичні в'язні часто намагалися показати, що вони і в кацетах залишаються вірними сталінській партії. Чимало в'язнів підроблялися під «битовиків», тобто під кримінальних в'язнів, бо для тих умови були легші. Деякі справді спускалися до рівня кримінальних: вчилися у них красти, бандитствувати, непристойно лягтися. Жінки не раз перетворювалися на таборових повій, ставали коханками бандитів і так далі. Словом, велику частину політичних в'язнів сталінських часів охоплював моральний розклад.

З книги Марченка можна побачити фізичний занепад в'язнів, їхній розпач і пов'язані з ним масові самогубства. Існують також, як і в сталінські часи, «стукачі», тобто «сексоги». Але одвертої капітуляції в'язнів перед режимом не видно. Це можна пояснити такими причинами. Тепер в'язні — це переважно молодь. Марченко так і пише: «Табори молодіють». Молодь «перед начальством не гнеться», пише Марченко. Непокірною в'язня тюремник запитусь: «Напевне студент?»

В'язні тепер не є ні з того ні з цього заарештовані люди. Це люди, які принаймні критикували і в цьому напрямку щось діяли. За законом це ніякий злочин, і тому ці в'язні вважають себе невинними, бо ніколи не виступали проти закону. Навпаки, вони обвинувачують владу, що вона порушує закон.

Далі, в'язні — не контрреволюціонери. Вони обґрунтовують свою правду посиланнями на науку Маркса, Леніна. І вважають, що партійне начальство зрадило цю науку. Марченко наводить цікавий і симптоматичний приклад. З ним сидів секретар Ліпецького міськкому комсомолу. Це був

відданий партії працівник. Але коли він побачив, що керівники партії брешуть і діють проти науки Леніна і власних постанов, він став потихеньку писати відозви і вночі розкидати та розліплювати їх. На цьому його упіймав працівник міськкому партії. Але не доніс до КГБ, а переконував, що «ця діяльність не принесе користі, бо однаково наш народ не спроможний на активні дії. Ти будеш тільки непотрібною жертвою». Він попередив комсомольського секретаря, «якщо той не припинить кидати листівки у його поштову скриньку, він повідомить КГБ. Мовляв, він сам усе розуміє ще краще і його не треба агітувати. Але він не бажає сидати марно в тюрму». Так секретар комсомолу ще два роки після цього розповсюджував листівки, обходячи мешкання того партійця. КГБ вважало, що це діє якась організація і тільки по письму впізнало винуватого. Але цей випадок показує, які непевні для режиму настрої панують навіть у партійному апараті.

А народ одверто співчуває в'язням. Марченко розповідає, як їх з вагона переводили по рейках попід залізничним переїздом в одному місті. Люди на переїзді обкидали в'язнів цигарками, грішми, усім, що в кого було в кишені. За Сталіна люди боялися таке робити. Про популярність в СРСР політичних в'язнів свідчить і той факт, що кримінальні в'язні в кацетах намагаються потрапити в політичні, тоді як за Сталіна було, як уже сказано, навпаки. Кримінальні татуюють собі на лобі «Раб КПСС», «Коммунисты — палачи» і таке інше. І їх судять як політичних.

Непартійний Анатолій Марченко усвідомився політично у кацетах. Він перечитав Леніна, Плеханова і сперечався з тюремниками на політичні теми. Тюремники, таких політично свідомих стали під час політичних лекцій замикаати у карцер. «Якщо таких потягли до карцеру — значить завтра лекція», — пише Марченко.

Він згадує, як до їхнього табору у Потьмі (Мордовія) потрапив засуджений письменник Даніель. Він був фізично слабкий і не міг виконувати норми виробітку. Марченко й інші допомагали йому. Але начальство заборонило допомагати. Тоді в'язні посилалися на «моральний кодекс комуніста», де сказано: товариська взаємодопомога, людина людині друг, товариш і брат...

Так усюди і на кожному кроці сміливі в'язні ідейно обеззброюють тюремників, доводячи їм, що фашисти — не в'язні, а начальство. Між іншим це начальство, пише Марченко, спирається в кацетах на справжніх ворогів народу: колишніх гітлерівських поліцаїв, що розстрілювали людей. Тепер вони охоче допомагають душити в кацетах чесних політичних в'язнів. Потім вони дістануть добрі характеристики і на волі влаштуються непогано.

Анатолій Марченко став у кацетах не тільки політично свідомим, з нього виробився добрий літератор. Його книга «Мої зізнання» не тільки важливий документальний твір,

але й талановитий художний твір з яскравими образами та оригінальними думками.

*

У своїй книзі Марченко згадує і про українських в'язнів радянських тюрем і кацетів. Один в'язень мордовських кацетів від 1949 року розповідав Марченкові як у ті часи «бувало виводили в'язнів бандерівців і „самостійників” у ліс, мовляв, заготовляти дрова, і там розстрілювали усю колону ніби за „масово організовану втечу”. Так уже й знали — якщо ведуть на заготівлю дров, значить, звідти не повернешся. І в'язні на розводі відмовлялися йти на роботу в ліс. Тоді майор підходив до відмовника і стріляв просто з револьвера».

Марченко побував у багатьох таборах і тюрмах і всюди бачив українців. Ось що він пише про табори Мордовії: «У Мордовії особливо багато українців і прибалтів... Мало того, що їх привезли в Росію в табір — їх навіть на побаченнях з родичами змушують говорити по-російськи, щоб наглядачі могли їх розуміти. Але між собою ці в'язні говорять, звичайно, рідною мовою, співають свої пісні, таємно влаштовують вечори пам'яті своїх поетів і письменників».

Часом до таборів приїжджають представники «громадськості» УРСР чи іншої республіки. Але вони уникають безпосередніх розмов з земляками, щоб їх не обвинуватили, що вони втручаються у таборні порядки. Часом це кагебісти, навіть в уніформі. В'язні теж не цікавляться цими земляками, які розповідають здебільшого про «щасливу життя» дома. Тоді таких представників «громадськості» стали супроводжувати різні мистецькі ансамблі — з піснями, танцями, деклямаціями. Ансамблі мають великий успіх серед в'язнів усіх національностей. Артистам в'язні підносять квіти, дякують, а доповідачів від своєї республіки — ігнорують. Одному такому доповідачнені з Прибалтики в'язень-земляк підніс загорнутий у папері букет. Коли той розкрив папір, усі побачили, що букет із колючого дроту...

Мордовський табір Потьму Марченко змальовує так: «Тут частіше, ніж мордвина, зустрічаєш солдата-конвоїра, охоронця, повним-повно офіцерів... Росіяни, українці, латиші, естонці і представники інших національностей мешкають тут за дротом багато років. Батьки і старші брати нинішніх в'язнів залишилися назавжди у мордовській землі... Діти їхні приїжджають сюди „на побачення” з усіх кінців великої багатонаціональної країни».

Марченко змальовує образ одного в'язня-українця, який сидів разом з ним в одній камері у Володимирській тюрмі. Цей старий, на прізвище Ткач, був ув'язнений уже сімнадцять років за участь у національно-визвольному русі. З мордовських таборів його перевели у тюрму за те, що він не виконував норм виробітку. У нього не було ніяких зв'язків з рідними, і він без посилок та грошей зовсім охляв від голоду. Був

хворий фізично і психічно (манія переслідування). Від виснаження він помер на очах у Марченка. «Ми пробували, — пише Марченко, — написати нашим рідним, щоб вислали гроші старому, але наші прохання викреслювала цензура». (Кожному дозволено витратити тільки карбованець з чимось на місяць).

Марченко сумно закінчує цю історію: «Помер Ткач. Він був самотній, ніхто не допомагав йому, навіть листів він ні звідки не діставав. Але, може, в нього є родичі, які загибли його і не знають його долі. Так ось: старий Ткач багато років голодував, мучився, хворів, мерз і помер у Володимирській тюрмі взимку шістдесят другого — шістдесят третього року».

З приводу атак радянської преси на Івана Дзюбу

У 1968 році в нашому видавництві появилася студія радянського літературного критика Івана Дзюби під заголовком «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Того ж року працю Дзюби видало англійською мовою видавництво Вайденфелд анд Ніколсон у Лондоні.

Публікуючи працю Дзюби, ми керувалися бажанням познайомити українську громаду на еміграції з думками видатного громадянина УРСР про питання, що не можуть не хвилювати кожного українця. Працю Дзюби ми розглядали як цінний першоджерельний документ сучасної дійсності на Україні. Його важливість ми добавили зокрема в тому, що він становив собою частину звернення до першого секретаря ЦК КП України Петра Шелеста і до голови ради міністрів УРСР Володимира Щербицького. Ми зважилися публікувати студію Дзюби також тому, що нам стало відомо, що ЦК КПУ розіслав її в копіях до обласних комітетів партії і що численні її відписи ходять по руках населення України. Кінець-кінцем, ми публікували цю працю ще й тому, що передбачали: оскільки автор критикує сучасну національну політику ЦК КПКР — а, як відомо, жодна тоталітарна система критики не дозволяє — Дзюбину книжку не надрукують у Радянському Союзі.

Треба ще сказати, що працю Дзюби ми друкували в нашому видавництві, хоч з багатьма поглядами автора ми аж ніяк не погоджувалися. Дзюба давав оцінку національного питання з сучасно марксо-ленінських позицій, а ми вважали і вважаємо, що вони давно відкинені самим життям. Відомо ж, що національного питання марксизм в історичній практиці

зовсім не розв'язав, що думати про національне питання як похідне в порівнянні з класовим — ненауково і що наявним запереченням того є сучасна дійсність у соціалістичному бльоці: тоді як комуністи менших держав — наприклад, Югославії чи Румунії — передусім обстоюють право власних народів на суверенне існування, російські і, згодом, китайські комуністи поставили на перше місце інтереси своїх історичних держав-імперій. Звичайно, ми завжди були і є проти розпалювання міжнародної ворожнечі, ми за приязнь і співпрацю народів, але ми переконані, що таку приязнь і співпрацю можна побудувати тільки у вільному колі рівних і суверенних національних держав.

Та оскільки Дзюба піддзеркалює мислення тієї частини діячів української культури, які стоять на марксо-ленінських позиціях, але водночас стурбовані долею свого народу, — ми вважали, що з нею треба познайомити українську громаду на Заході.

Ми не помилилися, коли передбачали, що керівники Радянського Союзу не дозволяють своїм громадянам познайомитися з працею Дзюби. Але ми не припускали, що книжка «Інтернаціоналізм чи русифікація?» викличе ту повинь ганебної лайки, що тепер розливається на сторінках радянської преси.

Не секрет, що серед української громади на Заході, зокрема серед людей молодого покоління, можна було після появи Дзюбиної праці почути думки, мовляв, все таки сьогодні в СРСР існують можливості принаймні частинно критикувати, а згодом, може, й направити найразючіші вияви упослідження українського народу. Сьогодні, після шаленого наступу на Дзюбу, ті самі люди висловлюють своє глибоке розчарування. Нижче ми друкуємо зауваги одного з наших читачів, що віддзеркалюють такі погляди. Хоч ми й не згодні з більшістю думок автора, друкуємо його статтю як зразок мислення молодого людини, народженої на американському континенті і вихованої в прогресистському (себто, прихильному до сучасного режиму УРСР) середовищі, з яким вона не порвала по сьогоднішній день.

У своєму листі від 21 вересня цього року автор пише нам: «Погляди, котрі я висловлюю в своїй статті не є тільки мої власні. Вони сформувалися в процесі розмов і дискусій з друзями, що думають подібно, як я. Особливо допомогли мені зрозуміти українську дійсність ті товариші, котрі їздили на Україну або там студіювали. Отже, я пишу не тільки від себе, але й від багатьох моїх ровесників».

На прохання автора, повне прізвище якого нам відоме, ми обмежилися в редактуванні мовно-стилістичною правкою статті, яку друкуємо без скорочень і без зміни правопису.

Редакція

Не в обороні, але проти брудних пашквілів

С. Р. В.

Для українців за рубежами Радянського Союзу, особливо ж для трудової та студентської молоді, розвідка Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» була своєрідним відкриттям. Вона показала неймовірну історичну тяглість та невикорчуване соціальне коріння русифікаційної політики на Україні. Рівночасно вона створювала враження, що нормалізації становища можна добиватися критичним аналізом і зверненнями до керівних органів партії та республіки.

Пристрасна своїм тоном, але по суті об'єктивна, написана з наукових позицій марксизму-ленінізму в обороні ленінських положень національної політики, праця Івана Дзюби збуджувала надії, що на Україні поволі зростають можливості для конструктивної критичної думки й вільного вияву поглядів.

Факт, що студія І. Дзюби, радянського громадянина, члена Спілки письменників України, набула розголосу, як матеріал, переданий керівникам республіки — першому секретареві ЦК КПУ і членові Президії ЦК КПРС П. Ю. Шелестові та голові Ради міністрів УРСР і кандидатові в члени Президії ЦК КПРС В. В. Щербицькому — доводив, здавалося, що теоретично передбачена співучасть робітників, селян і трудової інтелігенції у формуванні політики уряду й партії починає бути фактом життя. Можна було сподіватися, що адресати листа візьмуть слово в заторгнених важливих питаннях, що дадуть авторові листа вичерпну відповідь і доведуть її до загального відома. Ці сподівання були тим більш оправдані, що Іван Дзюба, формулюючи свої критичні зауваження і конструктивні вимоги та проекти, діяв у повній згідності з нормами радянської конституційності й законності.

А проте розвиток подій, після виходу й поширення розвідки Івана Дзюби, пішов у зовсім протилежному напрямку. Замість чесної і відкритої відповіді від керівників партії та уряду автор праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» дочекався безглуздої кампанії очорнювання з боку реакційних елементів в партійному й державному апаратах. Оптимістичні сподівання не тільки трудової, але й частини політичної еміграції щодо зрушення і поступової нормалізації національних відносин в УРСР були знівечені виступами деяких радянських установ і діячів.

Першим важким ударом була стаття головного редактора київського журналу «Вітчизна» Любомира Дмитерка — «Місце в бою: Про літератора, який опинився по той бік ба-

рикади» («Літературна Україна» з 5 серпня 1969). Відома постать культурівського періоду і речник реакційного крила в українській радянській літературі, Дмитерко не обмежився в своєму виступі засудженням поглядів Івана Дзюби, а намагався пришити йому безпосереднє співробітництво в закордонних націоналістичних виданнях, до яких марксист-ленініст Дзюба, очевидно, не має найменшого відношення. Що більше, Дмитерко поставив себе в роллю наклепника й донощика, твердячи, що Дзюба, заки передати свого листа з матеріалом про інтернаціоналізм і русифікацію до ЦК КПУ, намагався переслати контрабандою свою працю за кордон, щоб її там опубліковано в зарубіжних виданнях...

Такого ж характеру випущена в серпні 1969 року Товариством культурних зв'язків з українцями за кордоном брошура Богдана Стенчука «Що і як обстоєє І. Дзюба (Ще раз про книгу „Інтернаціоналізм чи русифікація?“)». Автор брошури, маловідома людина, намагається в цій псевдонауковій праці — з численними посиланнями на Маркса й Леніна, на документи КПРС і КПУ і на дані статистики — спростувати зібрані І. Дзюбою матеріали, факти й висновки. Але ж насправді Стенчукова спроба набирає зовсім протилежного вигляду. Наведені ним для полеміки цитати з Леніна підібрані так, що творець першої в світі соціалістичної держави постає перед читачем, як прихильник «єдиної неділимної» і противник будь-якої справедливої розв'язки національного питання. Зібрані Стенчуком факти і статистичні дані в зіставленні з матеріалами й даними І. Дзюби мало переконливі. Увесь наведений Дзюбою багатющий фактаж із різних ділянок української дійсності у брошурі Стенчука визначений коротко, як «базарні сплітки і вигадки», як «відкопані на смітниках... дикі погляди». Головна сила Стенчукової праці в численних лайках на адресу І. Дзюби та в епітетах такого роду, як «махровий націоналіст» (стор. 107), «людина нечесна а чи малоосвічена» (стор. 114), «блазень або політичний провокатор» (стор. 134), «справжнісінький невіглас» (стор. 164) і т. д. Не зважаючи на те, що Дзюба як марксист надзвичайно чітко розрізняє між реакційною і прогресивною Росією, відповідь Стенчука рясніє такими твердженнями, як «неприятнь до росіян» (стор. 46), «Всі лиха українському народові, за І. Дзюбою, несуть Москва і росіяни» (стор. 67), «І. Дзюба... не зупинився перед зловорожими випадками, брудною лайкою на адресу КПРС» (стор. 139) і т. д. В такому контексті Стенчукові закиди проти Дзюби в «буржуазному націоналізмі» й «ревізійнізмі» звучать ще дуже лагідно.

Для оцінки «наукового» методу Б. Стенчука в порівняннях з Іваном Дзюбою варто підкреслити й той факт, що на всіх 186 сторінках своєї брошури автор ні словом не згадує про те, що Дзюба переслав свою працю, разом з супровідним листом, керівникам КПУ та уряду УРСР.

Вражає ще таке: на книжку Дзюби нападають, його самого представляють як ворога партії, але його погляди, тобто його звернення до Шелеста і Щербицького перед народом ховають.

Ознайомившись із стилем й аргументацією виданої Товариством культурних зв'язків брошури, треба знову ствердити, що її автор доклав всіх зусиль для того, щоб дискредитувати в очах читачів вчення класиків марксизму-ленінізму про розв'язку національного питання. Нікому, крім найзапекліших націоналістів, це користі не принесе. Мов на замовлення тих же націоналістів, він намагається розбити серед українців за кордоном будь-які надії на зміну тих неподобних умов, де, замість відповіді урядових чинників на написану чесно, з патріотичних радянських позицій, працю можуть появлятися такі огидні пашквілі, як Стенчукова брошура «Що і як обстоює Іван Дзюба». Таким же відштовхуючим для української молоді за кордоном, як брошура Стенчука, є й намагання Товариства культурних зв'язків рекламувати це видання в своєму органі, особливо ж за допомогою таких матеріалів, як стаття, підписана Іваном Віром* — «Спроствужання неправди про радянську Україну» (Вісті з України з 21 серпня 1969), де розхвалюється працю Стенчука, як «цінну зброю для викриття національного підходу і світогляду І. Дзюби». Тяжко уявити, щоб молодь на Україні зустріла брошуру Стенчука інакше, ніж з огидою. Доказом того, які далекі наші ровесники в УРСР від усяких стенчуків і вірів, може правити написаний нібито від імені радянської молоді пашквіль на Івана Дзюбу — «У духовній еміграції» («Молодь України» з 10 вересня 1969). У статті закидаються Дзюбі «зрада високим ідеалам нашого народу», «моральне падіння», «дезертирство», служіння «запеклим ворогам Батьківщини» і вимагається викинути його із Спілки письменників України. А під статтею — на яку півтисячу молодих поетів і прозаїків в Україні — підписалися всього тільки два маловідомі письменники: Богдан Чалий і Юрій Ярмиш. Крім того, підписалося ще семеро журналістів, також здебільшого маловідомі люди.

Розгорнувши таку нечесну і безглузду кампанію проти критичних думок і поглядів Івана Дзюби, ініціатори її діждуться тільки компрометації і засуду. Компрометації і засуду в очах і радянської, і зарубіжної молоді, котра і там, і тут категорично відкидає культівські методи в полеміці з чесними і конструктивними критиками. Прихильності до Радянського Союзу і до радянського ладу вони не викличуть.

---

* Псевдонім Івана Вивюрського, канадського комуніста відмираючого гатунку. — С. Р. В.

Тема — проблеми революції

Friedrich Carl (ed.), REVOLUTION. Atherton Press, New York 1967. 246 pp.

Фрідріх Карл (ред.), РЕВОЛЮЦІЯ. Атертон Пресс, Нью-Йорк, 1967, 246 стор.

Американська асоціація політичної і юридичної філософії видає, почавши з 1958 року, свої річники, що складаються з статей, есеїв і доповідей на різні теми з засягу політичних наук, з спеціальним узглядненням теорії політики і права. Кожний річник присвячений одній центральній темі. Тема восьмого річника — проблеми революції.

Назагал американські спеціалісти політичних наук небагато уваги присвячували революції; менш, ніж цього вимагала б вага предмету, однаково з погляду теоретичного, як і практичного. Це може видатися дивним, коли взяти до уваги, що американська держава народилася з революції. Проте для цього були причини. Американці, з одного боку, вважали свою революцію «нетиповою», тобто такою, що має дуже мало спільного з великими класичними революціями Європи. Знову ж з практичного погляду американці вважали себе забезпеченими перед революціями своїм соціально-економічним, а ще більше правно-політичним ладом. Зміни і трансформації, що в інших державах вимагали і вели до революції, в Америці мали дані здійснюватися легально в рамках конституції. Певну роль відіграла тут також загальна настанова американців ізолюватися від проблем зовнішнього світу, що не мали прямого від-

ношення до справ та інтересів Америки.

Віра в імунність Америки до революції захиталася перший раз у час великої депресії на початку 30-их років, і тоді теоретична думка повернулася до проблем революції. При кінці тридцятих років появилися дві книжки, які досі вважаються підставовими для вивчення проблематики революції: «Анатомія революції» Крейна Брінтона і «Процес революції» Джорджа Петті.

Новий інтерес до проблеми революції викликали визвольні революційні рухи колоніальних народів, а в останній час расові й студентські заворушення.

Книжка, що її огляд тут подаємо, віддзеркалює зріст зацікавлення революційною проблематикою в Америці в шістдесятих роках. Вона складається з одинадцяти есеїв, написаних професорами американських високих шкіл. Її матеріал поділяється на три частини: 1) загальні теорії революції (шість есеїв); 2) революція, ідеологія і міжнародний лад (три есеї); 3) марксистська революція і її моральний аспект (два есеї). Автори ставлять собі спільну мету — спричинитися до розуміння революції і деяких споріднених явищ, типу палацової революції, *coup d'état*, бунту тощо.

Збірник має свої сильні і слабкі сторони. Сила його в тому, що автори є добрими знавцями

у своїх ділянках; їхня методика аналізу з наукового боку бездоганна. Однак уже сам характер збірника засуджує книжку на певну фрагментарність, бо не дає загального систематичного погляду на проблематику, яку розглядають поодинокі автори. Такого систематичного погляду не може собі відтворити і читач з уваги на різний підхід авторів. Це стосується першої, а особливо третьої частини. Друга частина більш суцільна, більш об'єднана одною спільною ідеєю. Наприклад, есеї проф. Брейбука у третій частині є по суті polemичним виступом проти першого автора тієї самої частини проф. Тукера. Він твердить, що сьогодні ще завчасно відкидати й оспорювати основну революційну ідею Маркса про потребу перебудови виробничого процесу. Він не підкріплює своєї тези позитивним матеріалом, але твердить радше теоретично, що наука досі не спростувала доктрини Маркса про конечність зміни соціально-економічної структури людства і вона все ще заслуговує на увагу і дослід. Може, й так, але все таки це не кардинальна проблема з погляду сучасності.

Автори першої частини розглядають вибрані проблеми загальної теорії революції, як, наприклад, типологія і процес революції, революція як проблема філософії історії, концепція політичної революції, концепція *суп д'etat*, заслуги де Токвіля в розвитку теорії революції тощо. Ця частина властиво дає мало нового матеріалу і небагато нових узагальнень. Це радше нові причинки і нові опрацювання старої проблематики. Деяко нове стосується революції колоніальних народів.

Ядром книжки можна вважати три есеї, що творять її другу частину і, на мою думку, виправдують саму її появу.

Це «Революція й ідеологія в останній період 20 століття» С. Б. Мекферсона, «Світова революція і міжнародний лад» Річарда Фалка і «Революція модернізації в державній і міжнародній спільноті» Манфреда Галперна. Всі три автори зосереджують увагу на сучасності й аналізують різні аспекти сучасної революційної доби. Всіх їх об'єднують спільні тези про революційний вимір нашої доби та стисле пов'язання кожної революції з певною ідеологією.

Найсильніше акцентує ролі ідеології в революції Мекферсон. Він обмежується революціями колоніальних народів, що довели до створення цілого ряду нових держав. Однак та революція не скінчилася з моментом проголошення незалежності. Дальшим кроком є модернізація тих країн, в яких чи не головну ролі відіграє промисловість. Мекферсон твердить, що ідеологія новостворених чи нерозвинених країн має функційне значення. З одного боку, вона має допомогти зцементувати різномірні племена в одну націю і спричинитися до легалізації авторитету національних урядів, з другого — узаasadнити потребу переходу в епоху індустріалізації та улегшити сам перехід. Ідеології нерозвинених націй приймають певні елементи обох, сьогодні домінуючих у світі, ідеологічних систем — ліберальної демократії і марксизму. Але вони не є простою мішаниною обох. Елементи, що найкраще відповідають вимогам поступу, вони намагаються стопити у своєрідну систему на базі власних традицій і вартостей. Автор не вірить у проголошуваний деkim на Заході «кінець ідеології», принаймні у відношенні до нових держав. Радше навпаки, він стверджує новий розквіт ідеології. Він каже: «...практичні цілі нових

революцій — перетворення колонії на життєздатну незалежну націю і прагнення до швидкого економічного розквіту — вимагають і будуть далі вимагати інтенсифікації ідеології» (стор. 143). Він іде навіть далі і висуває, до речі, досить проблематичне твердження, що ідеологія сучасного Заходу (ліберальна демократія) зможе скористатися з їх ідеологічного досвіду. Йдеться йому конкретно про скорегування вибуялого західнього (головне англо-сакського) індивідуалізму, що втратив зв'язок з інтересами національних спільнот. Той індивідуалізм автор називає посесивним і на цю тему написав давніше навіть окрему книжку. Проблематичність тези автора в тому, що антидотом до посесивного індивідуалізму можна знайти в певних традиціях європейської (головне континентальної) думки, і не конче треба сягати до ідеології недорозвинених націй. Між іншим, досить правильну розв'язку цієї проблеми намітили теоретики українського визвольного руху під час і після другої світової війни. Звичайно, автор їх писань не знав.

Теоретики українського визвольного руху відкидали те, що в авторській термінології називається «посесивний індивідуалізм», а ми назвали б радше — вибуялий індивідуалізм, який ставить інтерес одиниці понад усе й усі людські відносини виводить з добровільної умови. Визнаючи за одиницею право на всі свободи, що впливають з ліберально-демократичної традиції, вони визнавали аналогічні права за національними спільнотами. При тому ті права розглядалися не як рефлекс прав одиниці, а як самостійні права, іманентні кожній національній спільноті. Серед них найважливішим є право на існування та самовизначення. Так узгіднюючи права

індивіда з правами національної спільноти, теоретики українського визвольного руху прагнули уникнути крайностей вибуялого індивідуалізму, який легко може виродитися в анархізм, та всякого роду колективізму, що звичайно веде до тоталізму — фашизму, комунізму тощо. Така настанова відповідає у великій мірі настанові новостворених держав, що впливає з тих самих мотивів і потреб.

Автор другого есею, Фалк, намагається проаналізувати взаємозв'язок революції і міжнародної політичної системи. Революція завжди атакує існуючий, усталений міжнародний лад і намагається встановити новий. Це спостерігаємо також у нашу революційну добу. Важко сьогодні сказати, як оформиться остаточно той новий лад. Можна говорити тільки про певні тенденції і сили, що його формують і остаточно доведуть до суттєвої трансформації.

Цікаві його твердження на тему зобов'язань хартії Об'єднаних Націй стосовно прав людини. Ці зобов'язання повинні бути трактовані як аспект інтернаціонального ладу. З уваги на актуальність проблеми дозволю собі навести головні думки автора: «Гуманітарні інтервенції, що раніше заіснували в результаті переслідування національних і релігійних меншостей, вказують, що такі прийоми міжнародного ладу можна вживати не тільки всередині держави, але також у взаєминах між державами. Цей зв'язок між збереженням миру і людських прав громадян сьогодні виявляється у загальноприйнятій думці про рівний статус для всіх людей... Заперечення людських прав є часто прелюдією до революційної акції; тому понаднаціональну інтервенцію для встановлення мі-

німальних передумов людської гідності треба розглядати не тільки як засіб забезпечення перед революцією в державі, але також як запоруку проти міжнародного насильства» (стор. 164, 165).

У третьому есеї професор Принстонського університету Галперн поставив перед собою завдання показати, в чому суть сучасної революційної епохи. Він називає її революцією модернізму. У чому вона полягає? Автор схиляється до погляду, що кожна революція, яка заслуговує на цю назву, є явищем всеохопним. Вона трансформує усі системи, при допомозі яких людина організовує суспільність — політичну, соціальну, економічну, інтелектуальну і психологічну. Так було в минулому. Революція модернізації вносить однак певні нові елементи, яких бракувало усім минулим революціям, бо вона створює «здатність творити і абсорбувати перманентну трансформацію». Що це значить? Минулі революції творили новий лад, новий стан речей, що ступнево стабілізувалося. Сучасна революція модернізації рedefініює саме поняття стабільності. Стабільність можлива тільки під умовою постійної зміни.

Оскільки поняття трансформації є провідним у теорії авто-

ра, дозволю собі подати авторську дефініцію: «Трансформацією можна назвати певні зміни в системі, що потягають за собою виключення деяких існуючих елементів і пов'язань та виникнення деяких нових елементів та пов'язань, які можна визнати на даному рівні абстракції як нову систему» (стор. 181). Тобто нова система мусить якісно різнитися від старої системи. У цьому сенсі найбільш інтенсивну революцію модернізму провадять не недорозвинені нації, які «модернізують» певні аспекти свого збірного життя (економіку, політичну систему), а найбільш розвинені нації, які саме створюють передумови для нової стабільності, опертої на перманентній трансформації. Згідно з своєю теорією, проф. Галперн формулює своє власне поняття революції, яке різниться від інших виключенням насильства, як істотного елементу революції. Він каже: «Революція, навіть безкровна, це кожна акція, що змінює політичний лад з метою зміни суспільства». І далі: «Визначальними рисами революційного акту є не насильство чи нелегальність, а ініціатива трансформувати політичну систему з метою трансформації суспільства».

Роман Борковський

Мета — дати повний і вірний образ

Михайло Марунчак, ІСТОРІЯ УКРАЇНЦІВ КАНАДИ. Том 1. Вінніпег (Канада), 1968. Накладом Української Вільної Академії Наук у Канаді, 467 стор., у тому числі 60 стор. ілюстрацій, 5 стор. пояснень до ілюстрацій, 4 стор. бібліографії і 20 стор. іменного та предметного показників.

Праця М. Г. Марунчака це здобуток дослідів минулого канадської вітки українського народу. Своєю появою вона звернула на себе увагу української громади в Канаді і поза нею, як це можна було зауважити з прихильних голосів преси.

Перший том «Історії українців Канади» охоплює 1891—1918 роки, тобто період дотепер найслабше опрацьований, за винятком 1895—1900 рр., для яких маємо монографію В. Ю. Кисілевського «Ранні українські поселення в Канаді». Праця побудована на велетенському багатстві джерельного матеріалу, який вдалося авторові призбирати при численних подорожах у терен упродовж кільканадцятьох літ. Рецензент мав виняткову нагоду оглянути призбрані документи, світлини, рідкісні видання та інше, які мають неоціненну архівальну вартість; автор урятував їх від найімовірнішого знищення. Крім архівного матеріалу, автор приєднав багату літературу предмету як українською, так і чужими мовами. Весь цей матеріал автор безперервно поповнював і поповнює інформаціями, зібраними від сотень піонерів і передових працівників на місцях.

Метою монографії є дати повний і вірний образ подій та процесів, які вплинули на життя і формування української громади в Канаді. Тому автор

намагався заглибитися в душу української людини, яку доля вирвала з суцільного національного організму, з рідного середовища і кинула за далекі моря в чужий, незнаний, часто неприязний світ будувати нове життя і краще майбутнє для своїх дітей. Автор, сам імігрант, міг найкраще збагнути психічні переживання українських поселенців: їхню тугу за рідним краєм, фізичні і духові терпіння, пов'язані з піонерським життям, та радість перших успіхів, турботу за виховання дітей і збереження рідної мови і традицій, жертвовність і посвяту для покиненої батьківщини і для нової країни свого поселення.

У структурі «Історія українців Канади» відбігає від прийнятих норм. Проблеми, замкнені в окремих читанках-статтях, на перший погляд дещо хаотично розміщених, творять мозаїчну цілість. Непропорційно велике місце, відступлене для культурно-освітньої праці, преси та літератури, віддзеркалює важливість їхньої ролі в перші десятиліття життя далеко від рідного краю.

Зміст окремих статей добре охоплений їхніми заголовками: Соціальні і політичні фактори іміграції українців до Канади; Початки української іміграції та дата 1891 року; Д-р Осип Олесків промотором масового поселення українців до Кана-

ди; Перший рік масової іміграції; Роки посиленої іміграції 1897—1914; Географічний розподіл українських поселень у піонерській добі; Канада і її захід при кінці 19 століття; Привітання новоприбулим — расові упередження; Перші імігрантські кроки в краю і Канаді; Гомстедники і робітництво; Релігійне питання; Шкільництво; Приватне шкільництво; Бурси й інститути; Культурно-освітня праця; Преса; Піонерська література; Перші книжкові видання, книгарні і видавництва; Двонапрямість етнічної і загальноканадської інтеграції; Єдність з материком; Участь українців у військових формаціях; Допомога українській визвольній справі; Український Канадійський Горожанський Комітет; Українська Народна Рада; Змагання за вивершену спільноту. Текст доповнює багата збірка ілюстрацій.

З наведених заголовків окремих статей ясно, що автор намагався присвятити увагу кожній справі, яка турбувала загал української громади. Велике число проблем знайшло місце в дотеперішніх працях таких авторів, як Роберт Інґленд, К. Г. Йонг, Дж. Сімпсон, В. Лисенко, В. Ю. Кисілевський, П. Юзик, Я. Рудницький, О. Войченко та ін. Дотеперішні висліди підтверджені або ревізовані на основі нового джерельного матеріалу. Зокрема добре представлені проблема расових упереджень, перші імігрантські кроки і «гомстедники та робітництво». «Релігійне питання», яке в перший період поселення висувалося на перше місце загальних проблем і набрало в літературі контрверсійного характеру, представлено, скільки можна, об'єктивно. Шкільні справи, які мають такі джерельні праці, як «Спомини» В. Чумера, «Українські поселенці в Канаді і їх школи» о. Й.

Скварка та інші, збагачені новими даними. Джерельні матеріали щодо шкіл в українських поселеннях (багаті і слабо विकористані) вимагають окремої нової монографії. Найкраще і найповніше автор опрацював розділи: Культурно-освітня праця, Третій стан, Преса і Піонерська література. Ці розділи оперті на велике багатство нових, дотепер не використаних і мало знайомих джерельних матеріалів. Правдоподібно небагато інформацій до розділів «Преса» і «Піонерська література» можна буде докинути в майбутніх працях. Однак питання розвитку нашого «третього стану» вимагало б окремої монографії. У статті «Двонапрямість етнічної і загальноканадської інтеграції» розгорнена завжди актуальна проблема інтеграції в державне життя при збереженні національно-культурних окремішностей чи повної мовної і культурної асиміляції в заміну за зрівняння в правах з панівною етнічною групою.

У статті «Участь українців у військових формаціях» автор оповідає про мало знану акцію в 1909—10 рр. за організацію «Руського реґіменту піхоти» в Канаді та участь українців у воєнних діях канадських військ у 1914—18 рр. Статті: Єдність з материком, Допомога українській визвольній справі, Український Канадійський Горожанський Комітет і Українська Народна Рада — присвячені акції канадських українців у справах дипломатичної і фінансової допомоги українському народові в боротьбі з польською і російською інвазіями. У кінцевому розділі представлено «Змагання за вивершену спільноту», схарактеризовано еволюцію української спільноти в Канаді впродовж першого періоду.

Між багатою колекцією ілюстрацій подибуємо світлини українських канадських діячів,

товариств, вояків, інтернованих у таборах українців, перших церков, читальень, шкіл, хат і господарських будинків, фотокопії документів, листів — М. Грушевського, Б. Грінченка, М. Лозинського, К. Малицької, К. Трильовського. Окрему увагу звертає на себе цінна й єдина збірка печаток канадсько-українських поштових урядів.

По перечатанні книжки залишається миле враження. Автор зумів зацікавити читача багатством інформацій та живим викладом. При тому насуваються мені деякі зауваги дрібнішого характеру. На мою думку, споріднені проблеми краще згрупувати в окремі розділи, що спричинилося б до яснішого перегляду твору. Дво- і півсторінковий огляд історії України у розділі «Соціальні і політичні фактори в іміграції українців» можна б без шкоди вилучити. Для українського читача він не потрібний; для чужомовного — (в майбутньому перекладі) інформації скупі, щоб він міг виробити собі якийсь образ минулого України. Оригінальні чужомовні цитати краще було б подати в українському

перекладі, а оригінали помістити в примітках або при кінці книжки в додатку, зокрема коли вони на цілу сторінку або й більше. Чужомовні цитати утруднюють працю читача, який не знає мови оригінальних текстів. У бібліографічному списку бракує деяких використаних і цитованих у тексті публікацій. Було б також бажано дати короткий огляд дотеперішніх дослідів і критичну аналізу публікацій. До тексту вкралися дрібні помилки та неточності, як от: «Чвертка секції мала одну мило вширш» замість «чверть милі» (стор. 84); докладне число українських іммігрантів до Канади в 1907 році було 17 611, а не 21 000 (стор. 57), при чому треба зауважити, що урядові статистичні дані щодо числа української імміграції дуже неточні і вимагають окремих дослідів.

У кінці цього огляду мило мені ще раз ствердити великий вклад автора в ділянку дослідів історії українців у Канаді і побажати йому якнайкращих успіхів у майбутніх працях.

Іван Тесля

Довідник про українців у «народних демократіях»

Михайло Марунчак. УКРАЇНЦІ В РУМУНІЇ, ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНІ, ПОЛЬЩІ, ЮГОСЛАВІЇ. Загальна бібліотека, Вінніпег (Канада), 1969, 65 стор.

Хоч би й де хто з нас жив, кожен дещо знав про становище наших земляків, які перебувають у країнах, що безпосередньо або «посередньо» сусідують з Україною. Правда, таки найменше було нам відоме про життя та збереження етнічно-національної окремішності українців від чужонаціонального оточення в Югославії, мало хто був ознайомлений з дета-

лями цього життя. Тому брошура М. Марунчака стане у пригоді кожному, хто цікавиться цим питанням.

У нас удомашнився погляд, що українці в Чехо-Словацькій Республіці мали ще умовно найбільше громадянських та національних прав, посідали найкращі умови для свого розвитку. А як стоїть ця справа тепер — в обставинах ЧСРР, зокрема в

Словацькій Соціалістичній Республіці? Відомо, що на Пряшівщині тепер (як і під час державної самостійности Словаччини в час другої світової війни) різними заходами державного та партійного (в тому числі й поліційного) апаратів ведеться денационалізація тамошніх українців, яка, може, навіть і перевершує денационалізаційні безглуздя передвоєнної Польщі.

З погляду національної свідомости велика кількість українців в Югославії надалі залишається відсталою: в багатьох місцевостях ще й сьогодні переважають окреслення «русин» чи «руснак» і «русинство» чи «руснацтво». Однак поволі втирається у свідомість населення самоокреслення себе українцями.

З книжки д-ра М. Марунчака досить чітко виходить, що українці, де б не жили, вийшли неподоланими, не зважаючи на всі гострі режимові асиміляторські засоби. Ці українці склали іспит щодо ствердження й оборони своєї національної окремішности, і вони далі почувають себе приналежними до однієї національної спільноти; їхні очі завжди звернені до українського народу на Україні, частиною якого вони себе вважають.

Автор брошури пише:

«Кожна національна меншина, де б вона не знаходилася,

має джерело своєї культурної сили в своєму материкові, народі, нації. Семигородські німці оглядаються на Східню й Західню Німеччину, румунські серби — на Югославію, заользянські поляки — на Польщу, і так у безконечність... Українці Румунії, Польщі, ЧССР та Югославії цілком природно повинні спрямовувати свій зір на Київ... вони так часто і роблять. На жаль, як видно з нашого еляборату, простягнені руки чомусь, з правила, зависають у повітрі. Діялося це не лише безпосередньо по війні, але ця сама постава помітна й в останні роки».

Так, треба ще раз і ще раз ствердити, що «уряд Української РСР» не заступається за своїх земляків у країнах народної демократії, як це роблять комуністичні уряди сусідніх з Україною країн щодо своїх національних груп у «країнах соціалістичної співдружности». Відомо ж, що «уряд УРСР» діє не як уряд самостійної «суверенної республіки», а як інструмент російської колоніальної імперії, замаскованої під назвою СРСР.

Бажаним було б, щоб праця М. Марунчака стала стимулом і допоміжним аргументом для мислячих членів КПУ, а, може, й навіть — для ради міністрів УРСР.

Степан Радіон

Адреса: Київ—І — издательство «Наукова думка»

Хочете в Українській РСР поштою замовити, наприклад, книжку, що появилася у видавництві Академії наук УРСР — «Наукова думка»? Що в такому випадку треба зробити? Як в усіх країнах, так і тут є вже готові надруковані поштові картки, і вам доводиться тільки виповнити рубрики, в яких подаються ваша адреса, прізвище автора, назва бажаної книжки тощо. Усе це, звичайно, громадянин виповняє мовою своєї країни. «Звичайно»... Але УРСР не є «своею країною» українського народу, і тому замовна карточка видавництва АН УРСР «Наукова думка» виглядає так:

«Київ-І, ул. Кирова 4, книжному магазину издательства „Наукова думка“». А відповідні рубрики: «Адрес отправителя; Фамилия, имя, отчество; Прошу выслать в адрес, указанный на обороте, книгу, которая выйдет в издательстве „Наукова думка“». Подпись заказчика». А для повноти картки в квадратику: «Место для марки».

Дехто міг би подумати, що такі замовні карточки розсилає «Міжнародная книга», яка в Москві монополізувала всю зовнішню торгівлю радянськими книжками, журналами та газетами. Ні, ці замовні карточки розсилаються самим же київським «издательством» по містах та селах України або в реклямових цілях їх вкладають у журнали, що редагуються і друкуються в Українській РСР. Такий комплект «заказов» отримала наша редакція як вкладку в жовтневі числа різ-

них київських журналів, друкованих українською мовою. Тираж цих поштових замовлень становить, як подано, то 500 тис., то 1 мільйон екземплярів.

Коментар до цього факту міг би бути, як то кажуть, зайвий.

Однак справа вельми серйозна, щоб таким реченням збути справжній, кричущий до неба скандал. Мова ж іде про видавництво Академії наук, у склад якої входить також Інституту мовознавства, що його завдання — дбати про «розвиток і розквіт української мови». Беремо це окреслення в лапки, бо ця фактично порожня фраза повторюється майже в усіх публічних виступах Петра Шелеста, Івана Лутака чи Федора Овчаренка (як також колись його попередника Андрія Скаби) та інших «відповідальних працівників на ідеологічному фронті» — більших у київському «республіканському» центрі і менших по областях. Це, поперше. А подруге, всі радянські засоби масової інформації роблять позу «схвильованих» з приводу «наклепів українських буржуазних націоналістів», що КПРС (у тому числі й її територіально-провінційний філіял — КПУ) повела гострий курс на русифікацію неросійських народів в СРСР. Отож мова згаданих поштових замовних карток — також «наклеп»!

Однак справа не тільки в замовних картках різних «издательств» у Києві та в усій УРСР. Відомо, що вся поштова система — російська, що все шкільництво «в системі міністерства зв'язку» — російське.

Але не тільки в цій «системі» шкільництво є засобом русифікації, те саме стосується шкіл «у системі» інших міністерств, як от: залізничного сполучення, металургії, машинобудування тощо. Офіційні партійні особи в УРСР часто (аж зачасто) підкреслюють у своїх виступах, що «у 86% шкіл у системі міністерства освіти УРСР мовою навчання є українська мова», при чому вони постійно й послідовно відмовчуються від пи-

тання мови навчання в школах «у системах» інших союзних чи союзно-республіканських міністерств в Українській РСР або в інших національних республіках.

Замість постійно безвідповідально патякати про якісь ніби «наклепи», краще було б, якби в «суверенній Українській РСР» серйозніше ставилися до прав української мови в державному та громадському житті.

В. П. С.

Три з одного

У Києві з 1954 року публікується тонкий, 40-сторінковий, двомісячний журнал «Мистецтво» (краще сказати, журналик), який своїм змістом мав би охоплювати все мистецьке життя в Українській РСР — образотворчість, музику, театр, кінематографію. Якщо судити з мізерного обсягу змісту — 240 сторінок упродовж одного року, — мистецьке життя «суверенної республіки української соціалістичної нації» таки більш ніж провінційне, більш ніж мізерне. До цього треба ще додати, що цей двомісячник є офіційним «органом міністерства культури УРСР, Спілки композиторів, Спілки художників та Спілки кінематографістів України». Чомусь у підзаголовку журналіка не зазначено «Українського театрального товариства» як професійного об'єднання працівників українського театального мистецтва. Але «ребуси» цього роду нехай розгадують у Києві.

Як щомісячний додаток до «Мистецтва» (в імпресумі сказано «ежемесячное приложение к журналу») появляються 16-сторінкові «Новини кіноекрану»

у форматі великого зошита. Цей додаток можна передплачувати або разом з двомісячником, або окремо. Тираж «дodatку» — 350 тис., двомісячника — 18 900 екземплярів. Знову маємо справу з «шарадою»: чому «Новини» не появлялися досі як цілком окреме видання? Його ж тираж, так би мовити, мурований і не дефіцитний.

У цьому році — шістнадцятому свого видання — журнал «Мистецтво» закінчує свою появу, і на його місце публікуватимуться «нові мистецькі журнали», як подано на обгортці його вересневого-жовтневого числа (ч. 5, 1959). Всі «новаци» будуть органами міністерства культури УРСР та відповідної творчої спілки. Ось назви і короткі характеристики нових періодиків:

«Образотворче мистецтво» — ілюстрований журнал, «розрахований на художників-професіоналів, amatorів, вчителів малювання середніх шкіл та любителів мистецтва... Публікуватиме на своїх сторінках статті з актуальних питань теорії, історії та практики образотвор-

чого мистецтва, рецензії на художні виставки, творчі портрети, бібліографію та інформації...

«Український театр» — журнал з питань теорії, історії та розвитку українського радянського театру... друкуватиме оглядові статті, рецензії на нові вистави, творчі портрети діячів театрального мистецтва, консультації, бібліографію, інформації... У журналі виступатимуть провідні театральні майстри, театрознавці, критики, творча молодь».

«Музика» — журнал, розрахований на артистів музичних театрів та філармоній, композиторів, музикознавців, викладачів музичних дисциплін... на широкі кола любителів музики... журнал друкуватиме цікаві матеріали з минулого української музики... подаватиме широку бібліографію та хроніку музичного життя в республіці і за її межами».

«Новини кіноекрану» позбуваються статусу «дodatку» й усамостійнюються як цілком окреме видання «з питань українського радянського кіномистецтва, розраховане на працівників кінематографії та найширші маси читачів — любителів кіна». У рекламному повідомленні подано, що «з січня 1970 року „Новини кіноекрану“ друкуватимуться у збільшеному обсязі».

При інших журнальних назвах не подано ні обсягу, ні частоти появи. З визначеної «передплатної ціни на рік» (в усіх трьох «новаків» вона становить три карбованці) можна припускати, що йдеться про 40-сторікові *двомісячники*, подібні до дотеперішнього журналика «Мистецтво», річна передплата якого становила саме три карбованці. «Новини» напевне повлятимуться далі щомісячно.

*

Парафразуючи Адама Міцкевича, можна з приводу запові-

дження «нових мистецьких журналів» у 1970 році в Києві запитати: «Про що ж думати на емігрантському бруці?..»

Мізерність та провінційний характер видань типу «Мистецтва» були гостро критиковані зокрема представниками молодшого покоління, творчою молоддю на Україні. Про це писалося також у листах та зверненнях до офіційних — партійних та державних — установ у Києві, і відписи текстів цих листів широко поширювалися по Україні. Відгомін цієї критики серед української людности, передусім серед творчої та трудової інтелігенції, напевне був куди більший, ніж можна було припускати з далекої перспективи на чужині, з-поза меж України. Критика і, можна б сказати, загальнонародний тиск примусили «відповідальних працівників апарату ЦК КПУ» (зокрема тих, що сидять у центральному штабі «ідеологічного фронту») «запропонувати» міністерству культури УРСР на чолі з Ростиславом Бабійчуком поробити заходи для оптичної «ліквідації» кричущої і скандальної мізерії в діяльній мистецької та мистецтвознавчої публіцистики в УРСР.

Наслідок маємо: «три з одного». Це — розв'язка щодо кількості. Про якість можна буде говорити лише після появи трьох нових журналів і збільшення обсягу «Новин».

На закінчення варто нагадати, що на сторінках «Сучасности» не раз вказувалося на вищезгадану мізерію, зокрема в статтях д-ра Василя Витвицького з музичної тематики, який постійно «рекламував» відсутність українського музичного журналу в УРСР при наявності в СРСР аж двох солідних журналів цього профілю російською мовою. Може, й ця «рекламація» мала свої позитивні наслідки.

(-ів)

Шеф міні-міністерства повчає

Насамперед треба б пояснити, чому адміністративну установу, що її в Києві очолює Дмитро З. Білококос, не можна інакше назвати як «міні-міністерством». Бо, крім нормально діючого міністерства закордонних справ СРСР, у Радянському Союзі існує аж 15 карикатурних т.зв. республіканських міністерств закордонних справ (МЗС), у тому числі також і МЗС Російської РФСР у Москві. Таким чином в останній створилося курйозне становище: там формально існують два відомства таго ж самого профілю — МЗС СРСР (під керівництвом Громика) і МЗС РРФСР (можна б сказати, під керівництвом Лапіна — колишнього амбасадора СРСР у Відні, пізніше в Пекіні). До речі, Лапінове «міністерство» посідає свій власний будиночок, як і Білококосове в Києві, і, щоб не було найменшої помилки, закордонні кореспонденти, акредитовані в Москві, називають цей будиночок «міні-міністерством». Цю назву вони вживають також щодо подібних республіканських установ, не зважаючи на те, що МЗС УРСР та БРСР щорічно висилають свої делегації на сесії генеральної асамблеї ООН і в головній квартирі цієї міжнародної організації посідають свої постійні представництва в ранзі амбасад. Іншими словами, ні цих делегацій, ні «постпредств» ніхто у світі не трактує рівноцінно з іншими делегаціями та амбасадами при ООН.

Не трактує їх серйозно та рівноцінно не тільки «сам» генеральний секретар ООН бірманец У Тан, але також і Андрей А. Громико. Докази?

Влаштувавши 17 вересня «сніданок на честь міністра закордонних справ СРСР А. А. Громика», У Тан запросив на нього «членів і заступників членів делегації СРСР на ХХІV сесію генеральної асамблеї ООН», голів делегацій УРСР та БРСР — Д. З. Білоколоса та А. О. Гуриновича (повідомлення ТАРС від 18. 9. 1969). Отож Білоколос та Гуринович були потрактовані як «члени делегації СРСР», бо навіть «постпреди» УРСР та БРСР (не говорячи вже про членів та заступників членів обох делегацій) на сніданок запрошені не були, хоч там були всесоюзний «постпред» Малик та вашінгтонський амбасадор Добринін — обидва члени делегації СРСР.

Того ж дня Громико влаштував «обід на честь голів делегацій соціалістичних країн», на який прийшли в комплекті і згадані голови, і постійні представники цих країн в ООН, тобто відомих європейських «народних демократій» (без Югославії) і Монголії та Куби. У повідомленні ТАРС від 18. 9. 1969 читаємо, що «на обіді були також голови делегацій УРСР та БРСР і члени делегації СРСР», у тому числі амбасадор Добринін.

Обидва повідомлення ТАРС беремо з «Радянської України» від 19 вересня.

Для Громика і для кореспондента ТАРС у Нью-Йорку делегації УРСР та БРСР до категорії «делегацій соціалістичних країн» не належать, інакше не вживалося б мале слівце «таккож», до того в пов'язанні з «членами делегації СРСР». А про «постпредів» УРСР та БРСР

у вищечитованому повідомленні ТАРС взагалі мови немає. Дехто скаже, що це — «протоколярні дрібнички». Так, дрібнички, але вони більш ніж промовисті, бо недвозначно свідчать, що обидві «міні-делегації» як рівноцінні не трактуються.

*

Ці вступні ствердження та зауваження потрібні, щоб зрозуміти штучно зазнайський тон ходувльних виступів Білоколосо на цьогорічній сесії генеральної асамблеї ООН — 3 та 16 жовтня.

До речі, аж ніяк не варто в цілому прокоментувати його обидва виступи. Вистачить подати тільки деякі, так би мовити, «смаковинки». Одним з «найважливіших принципів» він уважає «виведення військ з територій, окупованих у результаті збройних дій одних держав проти інших держав і народів», і пояснює, що «в наш вік не можливо з допомогою сили, в тому числі військової, спинити процес національного та соціального визволення народів».

Під цими двома реченнями Дмитра Захаровича можна б підписатися, як кажуть, обома руками, якби він стосував цей «принцип» також і до неоколоніалістської політики Російської РФСР — п'ятдесят два роки тому супроти Української Народної Республіки і рік тому супроти Чесько-Словацької Соціалістичної Республіки.

А далі він повчав напівпрожню (а то й більше) залу, що «уряд Української РСР — рішучий прихильник регіональних систем безпеки» — є за: а) проведення загальноєвропейської наради з питань безпеки та мирного співробітництва, б) «створення без'ядерних зон та ліквідацію військових баз на чужих територіях», в) «остаточну ліквідацію колоніалізму в усіх його формах та проявах».

Усе це звучить таки дуже смішно в устах «голови деле-

гації держави», яка учасником європейської конференції безпеки не буде, не зважаючи на те, що географічно туди належить; однак не географія визначатиме участь, а міжнародноправова підметність, що її УРСР не посідає, хоч уряд її може висилати свою делегацію на сесії ООН і давати їй (як окреслює Білоколосо) окремі «доручення». Те саме стосується питання т. зв. «без'ядерних зон», і вся балаканина шефа «міні-міністерства» УРСР залишається пустопорожньою фразою. Тільки дивуватися треба, що дослівно ніхто на форумі Об'єднаних Націй не зведе виступів Білоколоса чи Гуриновича до їх реальних вимірів і не вкаже на колоніалізм у радянській формі чи в комуністичних проявах. Таж надзвичайно легко довести, що і ця «форма», і ці «прояви» належать до категорії «неоколоніалістських сил», проти яких вигукував Білоколосо. А, може, він говорив у цьому контексті, так би мовити, «Езоповою мовою» і чекав на відгомін з боку своїх гадаючих опонентів? Може, в той спосіб «уряд УРСР доручив» йому зголосити свою вимогу бути рівноправним учасником згаданої конференції безпеки і включити УРСР у східноєвропейську «без'ядерну зону»? Навіть на іронію того роду не спромігся ніхто в ООН.

У промові є ще такі речення: «...дбаючи про зміцнення свого суверенітету», окремі держави (в Азії, Африці та Латинській Америці) «прагнуть подолати економічну відсталість і створити незалежну національну економіку».

«Найважливішою умовою успішного економічного розвитку є здійснення повного суверенітету над природними ресурсами своєї країни».

Якнайдокладніше знаємо, що обидва речення Білоколосом подумані діалектично. Але за-

лишим на хвилину діалектику і ближче пригляньмося до прагнень багатьох українських економістів (і не тільки економістів), з Волобуєва почавши. Всі вони дійшли до того самого висновку і вимагали та напевне вимагають сьогодні, щоб ці два цілком слушні принципи стосувалися також й України. Поперше, щоб Україна мала можливість «створити незалежну національну економіку». Подруге, щоб вона посідала «повний суверенітет над своїми природними ресурсами». Але в межах СРСР ці вимоги, ці прагнення, а навіть теорії та дискусії з цього приводу окреслюються «правим опортунізмом», «національним ухилом», «буржуазним націоналізмом» і безпощадно ліквідуються якнайжорстокішими фізичними засобами.

А, може, знову маємо справу з «Езоповою мовою» на міжнародному форумі? Біда в тому, що там нікому й на думку не прийде, щоб Вілоколоса та йому подібних «притиснути до стіни».

У промові згадано також і «комісію прав людини» в ОН, і про «неухильне додержання духу та букви статуту ОН всіма без винятку членами Об'єднаних Націй». Ці пасуси треба оцінити не інакше, як преципітну відповідь на листи радянських громадян до згаданої комісії, в тому числі зокрема на лист М. Гориня, І. Кандиби та Л. Лук'яненка (див. «Сучасність», ч. 10, 1969), бож ідеться про громадян Української РСР і про виступ міністра цієї республіки.

(Пояснення: всі цитати взяті з «Радянської України» від 5 жовтня 1969, де опубліковано відредагований текст Вілоколосової промови п. н. «Насущні проблеми сучасності».)

*

Про Вілоколосів виступ у Першому комітеті ОН (16 жовтня), де обговорювано питання

про «гарантування міжнародної безпеки», можна тільки сказати, що він у скороченій формі повторив сказане ним тринадцять днів раніше. Знову можна було почути і про «неухильне додержання духу та букви статуту», і про «тенденції деяких представників окремих країн переглянути статут ОН», і про «виведення чужоземних військ з окупованих територій», і про конечність «якнайшвидшої та остаточної ліквідації ганебної системи колоніалізму» (цим разом уже без пустослівного додатку «в усіх його формах та проявах»), і про «створення дійових систем регіональної безпеки» і так далі.

Все це нагадує пошкоджену грамофонну платівку, яка аж до зануди повторює ту саму частину пісні-пробойовика. Коли ніхто з присутніх не реагує на ці пресірі штампки та шаблони (дослівно та бездушно списані з тексту Громика чи інших радянських всесоюзних дипломатів в ОН), то робить це напевне тому, щоб підкреслено ігнорувати того, хто є зразком «голосу свого пана».

Свої «оригінальні» пласкості Вілоколос виголошує одноманітним, зате дуже повчальним, тонном, тоном учителя початкової школи, так би мовити, з піднесеним пальцем, — тоном, уживаним на обкомівських семінарах для партійних агітаторів та пропагандистів у Донбасі.

*

Подібними були також виступи інших членів делегації УРСР: В. Я. Сіробаби — на засіданні Четвертого комітету, де розглядалися питання деколонізації і надання незалежності колоніальним країнам, і М. З. Гетьманця — у Другому комітеті, де дискутовано програму дальшого розвитку ОН.

Перший присвяту свій виступ (16 жовтня) «колонізаторам... які знуцаються з національних почуттів». Цих колоні-

заторів треба «примусити піти з чужих земель». Невже Сіробабу переслідує затиснутий комплекс з приводу листа творчої молоді міста Дніпропетровського та інших подібних листів, що у відписах поширюються по всій Україні? Чи, може, мариться йому слідчий КГБ Стариков, що тепер вивансував на посаду заступника прокурора Львівської області? А також інші слідчі та прокурори, які за останні роки перевиконували дані їм «виробничі плани»? Сіробаба даремне удавано хвилюється, що є такі представники держав, які «з трибуни ООН виступають за надання незалежності колоніям», «а на ділі» підтримують колоніалізм та колонізаторів. Йому напевно ясно, що він і сам належить до цієї категорії представників і що він та йому подібні (цитуємо його за «Радянською Україною» від 21 жовтня) «своїми діями поставили себе в становище співучасників злочинів расистів (з кіл російських шовіністів — В. П. С.) та колонізаторів і нестимує за це відповідальність перед народами».

Другий наголошував у промові (20 жовтня) передусім «нерівноправне становище країн, що розвиваються, у системі світового капіталістичного поділу праці», мовляв, «ключові позиції в економіці цих країн продовжує контролювати чужоземний капітал», «жорстоко експлуатуючи місцеве населення, по-варварському викачуючи національні багатства». Гетьманець говорив з такою переконливістю щодо самого себе, що складається враження, ніби він мав на думці систему т. зв. «міждержавного соціалістичного розподілу праці», чи, ще чіткіше визначивши, таку ж систему т. зв. «міжреспубліканського розподілу». Бо з лаштунками та фактичним станом обох останніх систем він напевне більш

ніж добре ознайомлений. Йому легше, ніж будь-кому, дістати конкретні статистичні дані, як при «соціалістичній системі розподілів» жорстоко експлуатуються національні республіки СРСР та «народні демократії», з яких справді по-варварському «викачуються» національні багатства на користь російського імперіяльного центру. Не випадково він уживає окреслення «система світового капіталістичного поділу праці», бо привик подібним окресленням (замінивши тільки прикметник «капіталістичний») евфемістично визначати колоніальну — чи «неоколоніалістську» — залежність від Москви.

*

Деколи аж дивуватися треба з факту, що представники «співдружності соціалістичних країн» на терені Об'єднаних Націй так заплутуються в діалектиці свого мислення та слів, що не помічають, як, громлячи світ свого політичного противника, рисують свої власні портрети в кривому дзеркалі. Також дивуватися можна з того, що ТАРС пропонує нормально мислячим радянським громадянам такі повідомлення, виклади чи повні тексти промов (нехай і відредаговані) на сторінках радянських різномовних газет. У кожній системі тоталістської диктатури, у тому числі й у системі «диктатури пролетаріату», люди надзвичайно точно розшифровують всілякі псевдоніми, якими закривають шорстку дійсність.

Та не тільки виступи, наприклад, Білоколоса, Сіробаби чи Гетьманця на форумі ООН треба вміти читати між рядками, вистачить, якщо читати їх рядок за рядком. Те саме стосується із виступів кожного політбюрократа в Києві чи обкомівських секретарів в обласних центрах.

В. П. Стахів

Єжи Стемповський

Був соняшний осінній пополудень. За скляною шибкою крематорія лежали тлінні останки друга й учителя. Гостро вирізьблені риси обличчя і злегка відкриті уста ніби застигли в іронічній посмішці. Це була жива мертва велика людина. Великий гуманіст, ще давньої школи, поважний і відважний людолюб, який умів безпристрасно, але тим більше безкомпромісово стати по боці переслідуваних і покривджених, навіть як це було б проти найближчих його приятелів. Блискучий інтелект і знавець мало не всіх культурних мов світу, починаючи від грецької й латинської. У розмові він нікого не переривав, а уважно слухав. Сам умів прекрасно оповідати про свої перші мандрівки з батьком Станіславом, який знайомив молодого учня немирівської гімназії з видатнішими лібералами тодішньої царської імперії; про свої пізніші «нелегальні мандрівки» по Волині. Нелегальні тому, що хотів оминути настирливу поліційну опіку, відому не тільки нам, а й багатьом полякам з Варшави чи Західної Польщі, які насмілювалися зблизька придивлятися до подій.

Найулюбленіша тема його оповідань були його мандрівки по Гуцульщині, яку він любив і знав, як ніхто інший. Гуцульщина — це був край його мрій. У ментальності гуцулів, у їх не так гордості, як певності себе він бачив якийсь спрощений відблиск філософії Сенеки. Він наводив навіть приказки й оповідав про спосіб реагування гуцулів, у співставленні з від-

повідними цитатами латинською мовою. Його поетом був Овідій, і він шкодував, що не збереглися поезії Овідія «варварською мовою», про які цей засланець згадує в одному листі до свого приятеля в Римі.

Хай польські друзі не візьмуть мені за зле, коли пригадаю його слова з однієї розмови: «Я народився в Шебутинцях, на Україні. Там моя батьківщина, і хоч я поляк, то так само ж і українець, і на Україні хотілося б жити». Розуміється, він знав українську мову і до числа своїх приятелів зараховував Євгена Маланюка, Леоніда Мосендза, яких високо цінував, і Олександра Шульгина, з яким був у близьких стосунках.

Покійний нікому не накидався, але український гурт у Швейцарії мав нагоду багато разів бачити його в своєму товаристві, останній раз у Берні після Різдва 1969 року. Тоді він сказав мені: «У вас завжди так: сходитеся, співаєте й декламуєте, діти колядують, — і укладається мистецька зустріч. У вас весело, а я й люблю молодих».

Це був гуманіст, що обертався в колі своїх і чужих людей великої думки й гострого пера. Але й до звичайних буднів з злободенними проблемами не був байдужий. Мое знайомство з професором, як у нас усі його називали, почалося з травня 1945 року. Я мав з краю доручення нав'язати контакт із польським урядом у Лондоні. З переходового табору я приїхав до Берну. Тодішній посол польського уряду прийняв мене й передав своєму референтові в

дискретних справах проф. Є. Стемповському. Ми розмовляли на різні актуальні тоді теми. Під вечір я запитав професора, як це так він прийняв мене як уповноваженого з України, від революційного підпілля, хоч мої правні повноваження — тільки моє слово. На це була мудра відповідь: «На початку було слово, а людина людині ніколи не буде вовком».

Два роки пізніше ми мали з ним нагоду провести спільні ваканції над Люганським озером у більшому колі українців. Наш незабутній професор став прекрасним товаришем у цьому віком і зацікавленнями досить строкатому товаристві. Він не накидався з своїм, але завжди був у числі перших, якщо йшлося про забави, купання в озері чи гру в карти. На поважні дискусії був зарезервований час аж по вечірній каві. Професорові анекдоти, чи то на літературні теми, чи з варшавських каварень, чи з його мандрівок, — надавали тим вечорам, що часто тривали за північ, особливого кольориту. Як казав Олександр Шульгин, це було щось ніби паризькі сальони минулого століття.

У Берні ми часто вибиралися на прогулянки. Одного разу опинилися на пасовиську, посеред якого на горбку стояв старезний дуб. У його тіні лежали вівці. «От бачите, — сказав про-

фесор, — як добре, що тут немає археолога. Він розповів би вам усю історію цього дуба — як місця культу якогось гельвецького Перуна. Насправді ж нічого подібного не було. Як ніні, так і протягом століть під цим дубом шукала холодку худоба, а пастухи ховалися під ним у бурю. Чому? Бо вони знали, що в дуба, навіть як він на горбі і високий, грім ніколи не вдарить... Якось ішов я плаєм з Жабйого на Горде. Зі мною був уже старший віком гуцул з сокирою на плечі. На закруті плаю, уже на полонині, він опустив сокиру лезом униз, сказавши, що в цьому місці б'є грім, як надходить буря. Але хто його знає...?»

Стемповський любив говорити про природу і в таких розмовах завжди навертав до своїх пригод на Гуцульщині. Якось сказав мені, що в горах скрізь люди однакові. За есей «Бернська земля» («La terre bernoise») він дістав літературну нагороду міста Берну.

Пишу цей спогад замість квітів на урну з прахом людини, приятеля й учителя. Покійний прожив 75 років (народився 10 березня 1894). Сумний обряд у крематорії відбувся 7 жовтня 1969.

Може, востаннє причулися Вам, незабутній приятелю, звуки трембіти?

О. Б.

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Вийшли з друку два томи

АНТОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ НА ЗАХОДІ

КООРДИНАТИ

Упорядкували: Богдан Бойчук та Богдан Т. Рубчак

Вступна стаття Івана Фізера.

Том I має 404 стор., том II — 488 стор. Ціна кожного тому: в картоновій оправі — 4.90 амер. дол. або відповідно в іншій валюті; в полотняній оправі 5.90 амер. дол.

Книгарням та кольпоторам даємо 35% оушту.

Замовлення просимо надсилати на адресу нашого видавництва або його представників в окремих країнах.

Ліовнилася мистецька монографія

МИХАЙЛО АНДРІЄНКО

Текст Володимир Ілюмича

Книжка надрукована на першорядному папері і має 96 сторінок, у тому числі 31 односторінкова репродукція образотворчих праць мистця.

Формат: 19,2 × 23,9 см.

З огляду на невеликий тираж монографії просимо поспішати з замовленнями.

Замовляти або безпосередньо у видавці «Сучасність», або в наших представників.

Ціна: в картоновій оправі — 3,50 амер. дол.,

у полотняній — 4,60 амер. дол. або

рівновартість цієї суми в даній країні.

Книгарням даємо 35% оушту.

Зміст:

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 5 *Микола Бажан*. Сліпці. Розділ другий.
- 23 *Олександр Солженіцин*. В колі першому (IV).
- 47 *Вільям Шекспір*. Король Лір (III — у перекладі *Василя Барки*).
- 68 *Аркадія Оленська-Петришин*. Г. Гавриленко і його критики.

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

- 72 *Володимир Одайник*. Вихідні ідеї Маркса про філософію, суспільство і політику.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 89 Нові документи з України.
- 90 *Вячеслав Чорновіл*. Лист до ЦК ЛКСМУ.
- 92 *Павло Сковочок*. Лист до П. Шелеста.
- 95 Студенти із США до Петра Шелеста.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 98 *Іван Майстренко*. Радянські кацети в минулому і сьогодні.
- 105 З приводу атак радянської преси на Івана Дзюбу.
- 107 С. Р. В. Не в обороні, але проти брудних пашквілів.

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 110 Тема — проблеми революції (*Роман Борковський*) — Мета — дати повний і вірний образ (*Іван Тесля*) — Довідник про українців у народних демократіях» (*Степан Радіон*).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 118 Адреса: Київ—I — видавельство «Наукова думка» (В. П. С.) — Три з одного (-ів) — Шеф міні-міністерства повчає (В. П. Стахів).

ПОСМЕРТНА ЗГАДКА

- Єжи Стемповський (О. Б.).

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Citè Pierre Courant
Bel-Horizon
St. Etienne, Loire

Швайцарія: Dr. R. Prokop
Bachtelstr. 23
8400 Winterthur

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

Робити дарунки справляє
приємність!

Дорогі покупці!

Для пакунків до СРСР з наперед
оплаченим митом зобов'язує

**з 1 жовтня 1969
нова митна тарифа.**

У багатьох випадках мито підви-
щено!

Крім цього:

Зараз можете знову дарувати сво-
ім рідним чи знайомим експорто-
вий модель авта «Москвич».

Ви можете рівнож через нас виси-
лати купівельні сертифікати на то-
вари радянської промисловости і
харчі.

Ми організуємо туристичні поїзд-
ки до СРСР, що є особливо здешев-
лені в посезоновий час.

Звертайтеся до нашої фірми:

L I N D E X GmbH & Co. KG.

8 München 27
Rauchstr. 5

Tel.: 48 16 27, 48 13 75, 48 20 38
Telex: 05-23173

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:
Австралія	0,70	7.— дол.
Австрія	20,—	200,— шил.
Англія	0:6:0	3:0:0 фун.
Аргентина	40,—	400,— пез.
Бельгія	40,—	400,— бфр.
Бразилія	80,—	800,— круз.
Венесуеля	3,—	30,— бол.
Голляндія	3,—	30,— гул.
Канада	1,—	10,— дол.
Німеччина	3,—	30,— нм.
США	1,—	10,— дол.
Франція	3,80	38,— ффр.
Швайцарія	3,20	32,— шфр.

АНТОЛОГІЯ МОЛОДОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ П. Н.

**ШІСТДЕСЯТ ПОЕТИВ
ШІСТДЕСЯТИХ РОКІВ**

Упорядкування, вступна стаття і довідки

Богдана Кравцева

У книзі — також біографічні дані та короткі творчі силюети окремих поетів. Видання має XXIV + 300 сторінок.

Ціна: в м'якій оправі — 3,50 дол., в твердій оправі — 5,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо адресувати до:

PROLOG RESEARCH CORPORATION

875 West End Ave. Apt. 14 B

New York, N. Y. 10025

USA

або до видавництва журналу «Сучасність».

«Суспільно-політична бібліотека», ч. 18, вид-ва ПРОЛОГ

Іван Майстренко

СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Зміст першої частини: Передісторія КПУ; Дискусія між Леніном і Юркевичем; Відірваність КП(б)У від українських мас і її розклад; Самостійницькі течії в українському комунізмі.

Книжка має 100 стор. Ціна — 1,50 дол., або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» і «Сучасність».

Поль Кльодель

БЛАГОВІЩЕННЯ МАРІЇ

у перекладі Віри Вовк

Ціна книжки, що має 94 стор., — 2,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» і «Сучасність».